

DE OPKOMST, BLOEI EN TELOORGANG VAN DE REMONSTRANTSE GEMEENTE IN BLEISWIJK, 1610-1865

*Dorpsstraat Bleiswijk, eerste kwart 20e eeuw
In het midden de Remonstrantse schuilkerk achter de pastorie (rechts).
Links staat een christelijke school*

Doctoraalscriptie
21 januari 2003
Met enkele tekstuele aanpassingen en bewerkingen
ten behoeve van www.duivesteijn-ockeloen.nl
4 augustus 2019

Jacobus (Koo) Duivesteijn-Ockeloen
koo-duivesteijnockeloen@gmail.com

Open Universiteit Nederland
Faculteit Cultuurwetenschappen
scriptiebegeleider: dr. F.G. Naerebout
examinator: mevr. drs. A. van Melle

INHOUDSOPGAVE

Inhoudsopgave

Inleiding

I	Bleiswijk	7
	Inleiding	
1	Bleiswijk anno 2002	
2	De heerlijkheid in Holland	
3	De ontwikkeling van de heerlijkheid Bleiswijk	
4	Demografische verandering in Bleiswijk ten gevolge van turfwinning	
II	De ontwikkeling van de Remonstrantse Broederschap	14
	Inleiding	
1	De Remonstrantse Broederschap nu	
2	Wat vooraf ging aan de stichting van de Remonstrantse Broederschap	
	<i>Het geschil in de leer van de voorbeschikking</i>	
	<i>Remonstrantie en Contraremonstrantie</i>	
	<i>De nationale synode van Dordrecht 1618-1619</i>	
3	De stichting van de Remonstrantse Broederschap	
	<i>De erkenning van de Remonstrantse Broederschap</i>	
4	Het verdere verloop tot 1865	
	<i>De Verlichting</i>	
	<i>De omwenteling en de Bataafse Republiek</i>	
	<i>Na de Bataafse Republiek</i>	
	<i>Het modernisme</i>	

III	De opkomst van de remonstranten in Bleiswijk	27
	Inleiding	
1	Simon Episcopus van 1610 tot 1612	
2	Henricus Slatius van 1612 tot 1618	
	<i>Slatius en het conflict met de contraremonstrantse predikant Cloppenburgh</i>	
	<i>De contraremonstranten in Bleiswijk</i>	
	<i>Het bestaan van Cloppenburgh in Bleiswijk in twijfel getrokken</i>	
	<i>Slatius in de classis</i>	
	<i>Slatius in de periode na zijn afzetting</i>	
IV	De opkomst en consolidatie van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk	36
	Inleiding	
1	De predikanten tussen 1618-1688	
	<i>De bediening van de gemeente van 1619 tot 1632</i>	
	<i>Egbertus A. Stedum 1632-1652</i>	
	<i>Olivarius van Vlieden 1652-1671</i>	
	<i>Egbertus Aerssen 1671-1688</i>	
2	De grootte van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk in de periode 1619-1688	
V	De bloei van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk	45
	Inleiding	
1	De predikanten tussen 1688 en 1785	
2	De ongedateerde ledenlijst van Buiteweg	
3	Bleiswijk en de geldelijke inkomsten en uitgaven	
	<i>De financiën in relatie met de Grote Vergadering</i>	
	<i>De financiën in breder verband binnen de Broederschap</i>	
	<i>Ontvangen giften en legaten in de periode 1688-1785</i>	
	<i>Diaconale zaken</i>	
	<i>Andere geldelijke uitgaven</i>	
	<i>Slot</i>	

VI	De teloorgang van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk	58
	Inleiding	
1	De predikanten van 1785 tot 1865	
	<i>De predikanten IJzendoorn en Hazeveld, 1785-1792</i>	
	<i>Ds. Bruining, 1792-1796</i>	
	<i>Ds. Van Mazijk, 1797-1846</i>	
	<i>De achtereenvolgende predikanten vanaf 1846</i>	
2	De financiën	
	<i>Diaconale werken</i>	
3	De exacte grootte van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk	
	<i>De laatste leden en de opheffing van de remonstrantse gemeente van Bleiswijk</i>	
VII	Conclusie	75
	Inleiding	
1	Opkomst en consolidatie	
2	Bloei	
3	Teloorgang	
4	Slot	
	Epiloog	82
	Lijst van geraadpleegde archivalia en literatuur	83
	Bijlagen	90

INLEIDING

Deze doctoraalscriptie, als afsluiting van de studie Algemene cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Nederland (faculteit Cultuurwetenschappen), handelt over de opkomst, bloei en teloorgang van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk tussen 1610 en 1865.

De vraagstelling voor dit onderzoek luidde:

-Welke waren de oorzaken van de opkomst, bloei en teloorgang van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk, tussen 1610 en 1865?

De deelvragen zijn de volgende:

1. Wat was, globaal, Bleiswijk voor een dorp tussen 1610 en 1865?
2. Hoe was, globaal, de landelijke ontwikkeling van de Remonstrantse Broederschap tussen 1610 en 1865?
3. Welke waren de oorzaken van de opkomst, bloei en teloorgang van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk?
4. Welke gevolgen had de teloorgang van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk voor haar leden en (on)roerende goederen?
5. Wat was het typische van de ontwikkelingen bij de remonstrantse gemeente in Bleiswijk in vergelijking met het landelijke patroon van de Remonstrantse Broederschap?

Het onderzoek is vooral beschrijvend en verklarend.

Deel I en II zullen respectievelijk de vragen 1 en 2 behandelen. In deel III zal de periode beschreven worden van de opkomst van de remonstranten in Bleiswijk van vóór de stichting van de Remonstrantse Broederschap. De delen IV, V en VI gaan respectievelijk over de opkomst, bloei en teloorgang van de remonstrantse gemeente van Bleiswijk. In deel VII worden conclusies getrokken uit de voorgaande delen. In dat deel zit vraag 5 besloten. Vraag 4 wordt beantwoord in de Epiloog.

Verwarring mag niet ontstaan over de namen van kerken. De Nederlandse Hervormde Kerk is sinds 1816 de naam voor de Gereformeerde kerk ten tijde van de Republiek, waarvan de remonstranten in de vroege 17^e eeuw zijn afgesplitst.

De hedendaagse Gereformeerde Kerken in Nederland zijn in de 19^e eeuw vanuit de Nederlandse Hervormde Kerk ontstaan en hebben hun naam dus min of meer ontleend aan de eerdere naam van de hervormden. De gereformeerden die in deze scriptie

genoemd worden zijn de gereformeerden van voor 1816, voordat zij zich dus hervormd gingen noemen¹.

De remonstrantse gemeenten vormen samen de Remonstrantse Broederschap. De Remonstrantse Broederschap wordt ook wel, met name in eigen kring, Sociëteit genoemd.

Vroeger noemden gemeenten zich ook wel ‘remonstrants-gereformeerd’. Hiermee gaf men aan zich niet verder te willen verwijderen van de gereformeerden dan met de zaak over de vijf artikelen (waarover in deel II meer). Er werd ook op terugkeer naar de gereformeerde kerk gehoopt².

Bleiswijk had boven de ingang van haar kerkgebouw in steen uitgehouwen “Remonstrantsch-Gereformeerde Kerk”. Hierboven stond de tekst “Eglise des anciens amis de la liberté de la conscience” (kerk der oude vrienden van de gewetensvrijheid)³.

In 1864 noemde de remonstrantse gemeente van Bleiswijk zich ook wel “Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente”. In de Grote Vergadering (het hoogste bestuurlijke orgaan van de Remonstrantse Broederschap) van 1865 werd zij de “Remonstrantsche Gemeente” genoemd⁴. Om verwarring te voorkomen wordt in deze scriptie de remonstrantse gemeente van Bleiswijk zonder hoofdletters geschreven. De eigenaam Remonstrantse Broederschap, als landelijke organisatie, zal uiteraard wel met hoofdletters geschreven zijn.

Bij de Remonstrantse Broederschap is de Algemene Vergadering van Bestuur het hoogste bestuursorgaan. In de periode van dit onderzoek heette dit orgaan de “Grote Vergadering”. Hier zal daarom verder over de Grote Vergadering worden gesproken.

¹ De Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk zijn in 2004 officieel gefuseerd en vormen samen de Protestantse Kerk in Nederland.

² Th. M. van Leeuwen, ‘Een kleine kerk met bescheiden idealen’, in: J.W.H. Blaauw, E.H. Cossee en Th. M. van Leeuwen ed., *Remonstranten, wat beweegt ze?* (2^e druk; Kampen 1995) 53.

³ A.I. van der Aa e.a., *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* II, (Gorinchem 1840; fotomechanische herdruk Zaltbommel 1976) 471-473.

⁴ Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1862-1870, Gemeentearchief Rotterdam, Archieven van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam, 1618-1986, inv. nr. 1133, jaar 1864 en 1865.

Deel 1

BLEISWIJK

Inleiding

In dit deel wordt de ontwikkeling van het dorp Bleiswijk, tussen 1610 en 1865, globaal beschreven. In paragraaf 1 wordt heel in het kort het Bleiswijk van het jaar 2002 geschetst. Vanwege het feit dat Bleiswijk tussen 1610 en 1865 een heerlijkheid was, wordt in paragraaf 2 ingegaan op het begrip heerlijkheid. Vervolgens wordt in paragraaf 3 de ontwikkeling van de heerlijkheid Bleiswijk globaal beschreven. Hoewel er vele archiefstukken, van de Gemeentearchieven van Rotterdam en Bleiswijk en het Nationaal Archief in Den Haag, in handen zijn geweest voor deze paragraaf, zal voor het merendeel verwezen worden naar literatuur die daarop gebaseerd is. Met name Scholten heeft een uitgebreide inleiding op de inventaris van het archief van de heerlijkheid Bleiswijk geschreven⁵. Het werk van Van Oosten is ook gebaseerd op archieven met betrekking tot Bleiswijk⁶. Tot slot zullen in paragraaf 4 de verregaande gevolgen beschreven worden van het turfwinnen, dat veel wateroverlast veroorzaakte.

1 Bleiswijk anno 2002

De gemeente Bleiswijk in Schieland in Zuid-Holland wordt ten oosten begrensd door de Rotte(meren) met aan de overkant Zevenhuizen-Moerkapelle. In het noordwesten grenst Bleiswijk aan Zoetermeer, in het westen aan Berkel en Rodenrijs en in het zuiden ligt de grens met Bergschenhoek. De gemeente had op 1 januari 2002 10392 inwoners in 3760 wooneenheden. De oppervlakte is 2.197 hectare waarvan 62 hectare binnenwater. Verder zijn er de voorzieningen aanwezig die te verwachten zijn in een middelgrote gemeente. Voor de grotere (culturele) evenementen is men aangewezen op de omliggende steden zoals Rotterdam, Den Haag en Zoetermeer. Karakteristiek voor Bleiswijk zijn de groente-, fruit- en bloemenveilingen en het recreatiegebied Rottmeren. Bleiswijk heeft vijf kerkgemeenschappen: de Nederlandse Hervormde Kerk met een Buitengewone Wijkgemeente (Gereformeerde Bond), Gereformeerde

⁵ F.W.J. Scholten, *Archief van de heerlijkheid Bleiswijk 1558-1970*, Rijksarchieven in Holland, Inventarisreeks nr. 5, Derde afdeling van het Algemeen Rijksarchief ('s-Gravenhage 1976) i-xii.

⁶ M.S. van Oosten, 'De organisatie der hooge heerlijkheid Bleiswijk tijdens de Republiek', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, deel 14 (Haarlem – Den Haag 1936) 173-200.

Kerk van Bleiswijk, Rooms-katholieke Kerk en de Evangelische Gemeente⁷. Voor zover de inwoners van Bleiswijk nog kerkelijk zijn, zijn zij overwegend protestants⁸.

2 De heerlijkheid in Holland

Het begrip heerlijkheid komt voort uit het leenstelsel in de Middeleeuwen dat zijn oorsprong al had in het Romeinse recht⁹. Een heerlijkheid was een gebied van een heer met de aan de heer toekomende rechten en bevoegdheden. Een heerlijkheid kan ook de betekenis hebben van alleen recht en bevoegdheid.

In de vroege Middeleeuwen gaven koningen goederen uit aan vazallen, die zich met een eed onder zijn bescherming stelden en hem als ruiters dienden. Het uitgeven van goederen had een politiek doel. Dit leen werd ook wel *beneficium* genoemd en wil zeggen dat de belener het vruchtgebruik had van het leengoed. Gronden (landgoederen) waren de oorspronkelijke *beneficia*, maar ook ambten werden uitgegeven en werden aangeduid als *honores*. Ook het ambt van graaf was zo'n *honor*. Zijn ambt bleef een delegatie van het koninklijk gezag. De graaf was naast vertegenwoordiger van dat koninklijke gezag ook grondbezitter en kon op zijn beurt grond in leen uitgeven, waaraan hij rechten kon ontleen. Dit gaf hem een machtige status. Het ambt werd erfelijk. Uit dat verband tussen vazal en het hebben van *beneficia* is het leenstelsel ontstaan. In de loop van de 11^e en 12^e eeuw werd het woord *beneficium* vervangen door *fevum*, *feodum*, *feudum*, het franse *fief*¹⁰. Hieruit wordt de herkomst van ons woord 'feodaal' duidelijk.

In de Karolingische tijd waren de graaf en zijn schout rechtsprekende figuren. De schout was een zittende rechtspreker aan het hoofd van een ambtsgebied. De graaf was een rondreizend persoon die recht sprak binnen zijn ambtsgebied, het graafschap¹¹. Zoals gezegd, werd de graaf machtiger en werd zijn ambt erfelijk. Naarmate het centraal gezag van de koning in kracht afnam, werd de graaf steeds onafhankelijker. De graaf ging zich de rechten aanmatigen die voorheen aan de koning toekwamen. Dat gold ook voor de graaf van Holland. Was vroeger de graaf rondreizend rechter; nu stelde de graaf

⁷ Bleiswijk, *Gemeentegids 2002-2003* (Eindhoven 2002).

⁸ Deze informatie is van 2002. Sinds 2007 maakt Bleiswijk – met Berkel en Bergschenhoek – deel uit van Lansingerland.

⁹ A.S. de Blécourt, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, deel 1 (Haarlem 1918-1919) 45-107, aldaar 45.

¹⁰ De Blécourt, 'Heerlijkheden', 54.

¹¹ De Blécourt, 'Heerlijkheden', 67.

daarvoor een districtsbaljuw aan. De baljuw werd later een zittend rechter. Wijs geworden door ervaring heeft de graaf de districtsbaljuw niet tot leenman (vazal) gemaakt, bang dat hij zich als miniatuurgraaf zou gaan gedragen. De graaf beleende niet, maar benoemde de districtsbaljuw tot wederopzegging. Zo bleef de baljuw alleen ambtenaar en kon niet op zijn beurt goederen en/of ambten belenen. De graaf van Holland, bijvoorbeeld, benoemde een districtsbaljuw van Schieland (waarbinnen Bleiswijk ligt). Een districtsbaljuwschap, zoals Schieland, was onderverdeeld in ambachten. Bleiswijk was zo'n ambacht. Aan het hoofd van een ambacht stond een schout. De schout werd door de graaf wel beleend met het schoutambt¹². De erfelijke schoutambtenaar mocht zich (ambachts)heer van een heerlijkheid noemen. De taak van schout deed de heer over aan een aangestelde schout¹³. Het ambacht Bleiswijk had dus een heer en, omdat dat leen erfelijk was, had het een aparte schout.

De Blécourt gaat diep in op het begrip heerlijkheid¹⁴. Het kan verschillende vormen hebben. Zoals hierboven al is genoemd, kan het bijvoorbeeld duiden op grondgebied en ambten (al of niet in combinatie), maar ook op rechten. Het voert te ver om dit hier verder uit te werken.

Belangrijk voor dit schrijven is dat de heer ook het collatierecht had. Dit hield in dat de heer de voordracht deed voor het aanstellen van lokale geestelijken. Later ging dit recht over tot het goedkeuren van een benoeming van een predikant¹⁵. Dit recht was in principe geen heerlijk recht, maar voorbehouden aan de kerkelijke overheid. Omdat de heer veelal geld en goed beschikbaar stelde kwam dit recht toch de heer toe¹⁶.

Een eind aan de heerlijke rechten ontstond gedurende de Bataafse Republiek in 1798.

3 De ontwikkeling van de heerlijkheid Bleiswijk

In het jaar 1610, wanneer dit verhaal begint, was de heerlijkheid Bleiswijk in het bezit van de stad Rotterdam. De stad had in 1582 de heerlijkheid voor 5900 gulden gekocht¹⁷. Daarmee mocht zij zich heer (eigenlijk vrouwe) van Bleiswijk noemen. Voordat

¹² De Blécourt, 'Heerlijkheden', 71.

¹³ De Blécourt, 'Heerlijkheden', 78.

¹⁴ De Blécourt, 'Heerlijkheden', 74.

¹⁵ F.W.J. Scholten, *Archief heerlijkheid Bleiswijk*, iv.

¹⁶ De Blécourt, 'Heerlijkheden', 104.

¹⁷ Kopieën van akten van de verkoop van de heerlijkheid Bleiswijk in de jaren 1557 en 1582, 1642, Gemeentearchief Bleiswijk (GAB), Archief van het ambacht Bleiswijk (1520) 1521-1810 (1813) (archief ABl.), inv. nr. 50.

F.W.J. Scholten, *Archief heerlijkheid Bleiswijk*, iv.

Bleiswijk in bezit kwam van Rotterdam, was de heerlijkheid in bezit van de erfgenamen van Joost van Bronckhorst. Koning Philips II (laatste graaf van Holland) had aan deze Joost de heerlijkheid voor 5530 gulden verkocht¹⁸. Tijdens de Republiek, na de Spaanse tijd, bleef als het ware deze vorm van het leenstelsel intact. De rol van de graaf werd overgenomen door de Staten van Holland¹⁹. Rotterdam kocht dus Bleiswijk in 1582 van de erfgenamen van Joost van Bronckhorst voor 5900 gulden. Op 9 juni 1582 belastte Rotterdam o.a. Johan van Oldenbarnevelt met het afleggen van de eed en met het in ontvangst nemen van de heerlijke rechten van de verworven heerlijkheid Bleiswijk²⁰. Rotterdam moest telkens een ‘hulder’ aanstellen, op wiens naam de stad dan met de heerlijkheid werd beleend. Veelal was de ‘hulder’ een oud-burgemeester die verder weinig bemoeienis had met zijn heerlijkheid²¹. Rotterdam had overigens bijna heel Schieland in bezit zodat zij de macht had over een heel district²². Met de komst van de Bataafse Republiek in 1795 werd in 1798 een begin gemaakt met het beëindigen van de heerlijke rechten en werd de heerlijkheid een administratief lichaam ondergeschikt aan het Staatsbewind²³. Vanaf 1798 had Rotterdam geen invloed meer op het benoemen van de plaatselijke bestuurders. In 1816 (na de Franse tijd) kreeg Rotterdam wel, onder andere, het recht tot voordragen van predikanten. Deze predikanten werden benoemd door de koning of de Provinciale Staten. De stad bleef heer van Bleiswijk tot 1853. Daarna verkocht Rotterdam de heerlijkheid Bleiswijk aan een particulier, C. Schiffer te Wassenaar²⁴. In de periode van dit onderzoek, 1610-1865, was Bleiswijk dus, op twaalf jaar na, in bezit van Rotterdam.

Rotterdam kreeg met de koop van de heerlijkheid Bleiswijk allerlei profijtelijke rechten zoals het recht op verschillende belastingen. Verder had de stad de bestuurlijke en de gerechtelijke macht in handen doordat zij die machthebbers benoemde. Bleiswijk had, in tegenstelling tot andere gemeenschappen op het platteland, een scherp onderscheid in justitie (rechtspraak) en politie (wetgeving en bestuur). Justitie viel onder de baljuw met

¹⁸ Kopieën van akten van de verkoop van de heerlijkheid Bleiswijk in de jaren 1557 en 1582, 1642, GAB, Archief ABl., inv. nr. 50.

¹⁹ De Blécourt, ‘Heerlijkheden’, 106.

²⁰ Van Oosten, ‘De organisatie der hooge heerlijkheid Bleiswijk’, 178.

²¹ Scholten, *Archief heerlijkheid Bleiswijk*, v.

²² J. Verheul Dzn., *De Rotte met de Bleiswijkschemeren en de omliggende gemeenten Hillegersberg Bergschenhoek Bleiswijk Moercapele en Zevenhuizen*, (2^e druk; Arnhem z.j. (1970)) 35.

²³ Van Oosten, ‘De organisatie der hooge heerlijkheid Bleiswijk’, 174.

²⁴ Scholten, *Archief heerlijkheid Bleiswijk*, v.

zijn welgeboren mannen voor zover het om criminele rechtspraak ging. Justitie viel daardoor onder het baljuwschap Schieland (grotendeels dus in bezit van Rotterdam). Politie, in de betekenis van wetgeving en bestuur, was een Bleiswijkse aangelegenheid en viel onder de verantwoordelijkheid van de schout. Civiele rechtspraak viel onder de verantwoordelijkheid van de schout²⁵ en was dus ook een Bleiswijkse aangelegenheid. Met civiele rechtspraak moet gedacht worden aan ‘kleinere’ boetstraffelijke zaken en ligt dus in het verlengde van de politie in de betekenis van wetgeving en bestuur. Natuurlijk had Rotterdam ook het collatierecht.

De ambachtsbewaarders (functionarissen van een ambacht) hadden onder leiding van de schout het dagelijks bestuur in handen en zij werden bij gewichtige zaken bijgestaan door achtemannen (mensen die acht geven op iets). Deze achtemannen waren in het verleden ambachtsbewaarders geweest of hadden andere functies bekleed in het waterschap van Schieland. Soms kwam het volledige college bijeen van schout, ambachtsbewaarders, achtemannen en kroosheemraden (toezichthouders op het zuiveren van sloten in polders) bij zaken die niet onder competentie vielen van de ambachtsbewaarders²⁶. Dit college kon bijvoorbeeld een voorstel doen tot het beroepen van een predikant, belastingverlichting vragen aan de Staten van Holland en illegalen buiten de grenzen houden door middel van verordeningen²⁷. Het college stelde ook verordeningen op die werden voorgelegd aan Rotterdam ter goedkeuring. Een enkele keer kwam dit initiatief van Rotterdam, maar het ging altijd in samenspraak. Soms ging dat mis. Toen Rotterdam in 1677 zonder overleg, in navolging van het baljuwschap Schieland, een verordening tegen “...schelmen vagabonden en straatschenders...” afriep leidde dit tot een conflict tussen Rotterdam en Bleiswijk. Dit conflict werd uiteindelijk voor het Hof van Holland uitgevochten met Bleiswijk als eiser. De eiser beriep zich op de koop en transportbrief van 23 januari 1558 van Philips II aan Joost van Bronckhorst. Bleiswijk vond dat het recht van keuren (verordeningen) aan de graaf behoorde die tijdens de Republiek met Staten van Holland vertaald moest worden. De eiser won dit proces. Rotterdam heeft nog overwogen om in hoger beroep te gaan bij de Hoge Raad, maar deed dit niet vanwege de hoge kosten. De zaak was eigenlijk een principezaak voor Bleiswijk omdat zij zich gepasseerd voelde. Verordeningen werden hiervoor en hierna wel in samenwerking met Rotterdam uitgevoerd, Rotterdam was

²⁵ Van Oosten, ‘De organisatie der hooge heerlijkheid Bleiswijk’, 181.

²⁶ Scholten, *Archief heerlijkheid Bleiswijk*, v-vi.

²⁷ Van Oosten, ‘De organisatie der hooge heerlijkheid Bleiswijk’, 182-183.

immers macht- en bestuurhebber. Hiermee is duidelijk geworden dat ondanks het feit dat Rotterdam heer van Bleiswijk was, Bleiswijk een grote mate van autonomie had²⁸.

4 Demografische verandering in Bleiswijk ten gevolge van turfwinning

Bleiswijk is dus anno 2002 2197 hectare groot waarvan 62 hectare binnenwater. Het verschil met de periode 1610-1865 ligt met name in de omvang van het binnenwater. Bleiswijk moet al in de 14^e eeuw begonnen zijn met het afgraven van turf. In de 16^e eeuw begon men na het ‘droog’ afgraven van turf met slagturven. Dat wil zeggen men ging over tot het wegbaggeren van veen onder de waterspiegel. Turf winnen voor brandstof was een lucratieve bezigheid. Dat slagturven had tot gevolg dat er van de 2310 morgen²⁹ tegen het midden van de 18^e eeuw 1920 morgen uit water bestond³⁰. Er restte dus slechts 390 morgen droog land. Met andere woorden: 83% van het totale droge land kwam onder water. Er bleef slechts 332 hectare droog land over. Hierdoor was turfwinning niet meer mogelijk en velen verlieten daarom Bleiswijk. Dat had grote gevolgen voor de overgebleven bevolking, want er moest wel evenredig aan het aantal morgens (droog of nat) belasting betaald worden. Door de armoede werd er onder andere in 1769 vanwege het “...geheel verveenen van alle de Landeryen en de toegenome duurte aller Levenbehoefden,...”, waardoor de “...Armenkas langzaamerhand in eene zoodanige decadentie is geraakt...”, belastingverlaging gevraagd aan de Staten van Holland³¹.

Bovendien veroorzaakten die enorme waterplassen een grote druk op de dijken en kaden, die zwak waren, waardoor er overstromingen dreigden van het nog droge gebied. Bleiswijk wendde zich tot de Staten van Holland met een voorstel tot droogmaking. Deze gaven in 1769 het akkoord en in 1771 werd begonnen met bemalen. Dertien jaar later was de droogmaking voltooid³².

²⁸ Van Oosten, ‘De organisatie der hooge heerlijkheid Bleiswijk’, 188-190.

²⁹ Een morgen is een oppervlaktemaat en is een stuk land dat in een morgen geploegd kan worden. In Nederland waren verschillende morgens. Er van uitgaande dat in Schieland de aangrenzende Rijnlandse morgen gehanteerd werd is een morgen 8516 m², dit is 0,8516 ha.

³⁰ Scholten, *Archief heerlijkheid Bleiswijk*, i-ii.

³¹ Stukken betreffende de financiële staat van het ambacht Bleiswijk en van de armenkas aldaar, midden 18de eeuw-1801, deels afschriften en concepten, Gemeentearchief Rotterdam, Oud Archief van de stad Rotterdam 1340-1813, inv. nr. 1674.

Scholten, *Archief heerlijkheid Bleiswijk*, ii.

³² Van Oosten, ‘De organisatie der hooge heerlijkheid Bleiswijk’, 197-198.

In 1632 stonden er 313 huizen in Bleiswijk; in 1732 waren dat er 434³³. Volgens een volkstelling in 1795, gehouden in opdracht van het bewind van de Bataafse Republiek, kwam het aantal inwoners uit op 1131 in 233 huishoudens³⁴. In 1840 wordt gemeld dat er 173 huizen zijn met ruim 1300 inwoners³⁵ (zie bijlage 1).

Uitgaande van vijf bewoners per huishouden, waar de volkstelling van 1795 (233 huishoudens en 1131 inwoners = 4.85 inwoners) en Ollefen en Bakker³⁶ op uitkomen, zijn er in de jaren 1632 en 1732 respectievelijk 1565 en 2170 inwoners in Bleiswijk. Van der Aa telde in 1840 1300 inwoners in 173 huizen. Dat zou uitkomen op 7.5 inwoners per huis. Kennelijk was tussen 1795 en 1840 het gemiddelde aantal bewoners per huis met 2.5 gestegen. Dit laatste zou eveneens kunnen duiden dat er armoede was. Hierdoor gingen bijvoorbeeld meer mensen onder één dak wonen of bleven gezinnen uit één familie bij elkaar wonen. We zien een voorbeeld in deel VI, paragraaf 1. Hierin staat dat in 1797 de pastorie in tweeën verhuurd gaat worden.

Gezien de bovenstaande cijfers moet Bleiswijk dus tot 1732 aantrekkelijk geweest zijn om te wonen vanwege de turfwinning. Daarna ging het slecht want tussen 1732 en 1795 was de bevolking ongeveer gehalveerd nadat er geen turf meer te winnen was. Armoede moet er na medio 18^e eeuw zeker geweest zijn gezien de vraag van belastingverlaging aan de Staten in 1769 en het gestegen aantal bewoners per huis na 1795. De bewoners die in Bleiswijk waren blijven wonen moesten, zoals eerder geschreven, relatief meer belasting betalen.

Na de droogmaking groeide de gemeente weer licht. Vanaf 1780 werd een begin gemaakt met de verkoop van de inmiddels droge kavels. In 1851, tegen het eind van de periode van dit onderzoek, had Bleiswijk 1306 inwoners³⁷ (zie bijlage 1).

³³ L. van Ollefen en Rs. Bakker, *De Nederlandsche stad – en dorp – beschrijver V*, (Amsterdam 1797) geen doornummering.

³⁴ Stukken betreffende de volkstelling van 1795, 1795, GAB, Archief AB1., inv. nr. 42.

³⁵ A.I. van der Aa e.a., *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden II*, (Gorinchem 1840; fotomechanische herdruk Zaltbommel 1976) 471-473.

³⁶ Ollefen en Bakker, *Nederlandsche stad - en dorp – beschrijver*.

³⁷ A.C.L. van Noort, *Inventaris van het archief van het ambacht Bleiswijk (1520) 1521-1810 (1813)* (2002) 1.

Deel II

DE ONTWIKKELING VAN DE REMONSTRANTSE BROEDERSCHAP³⁸

Inleiding

In dit deel wordt de Remonstrantse Broederschap in haar ontwikkeling tussen 1610 en 1865 globaal beschreven.

In paragraaf 1 wordt eerst de Remonstrantse Broederschap van nu geschetst om te laten zien hoe die nog steeds, als kerkgenootschap, een bijzondere plaats inneemt in Nederland. In paragraaf 2 wordt de voorgeschiedenis beschreven die tot oprichting van de Remonstrantse Broederschap in 1619 leidde. In paragraaf 3 gaat het over de oprichting van de broederschap en de consolidatie daarvan. De politieke kant van deze tijd blijft onbesproken. Het beschrijven van de strijd tussen Oldenbarnevelt en Maurits, die onlosmakelijk verbonden is met de remonstranten en de contraremonstranten, voert hier te ver. In paragraaf 4 wordt de verdere geschiedenis van de remonstranten beschreven tot en met 1865. Hierin worden de Verlichting, de Bataafse Republiek en het modernisme in aparte blokjes beschreven.

³⁸ In het vervolg zal alleen in specifieke gevallen, bijvoorbeeld bij een citaat of cijfermateriaal, nog naar de in deze noot genoemde literatuur verwezen worden.

-M.A. Bosman-Huizinga, 'Organisatie en bestuur' in: E.G. Hoekstra, J.B.G. Jonkers en R. Kranenburg ed., *De remonstranten*, serie Wegwijs (2^e druk; Kampen 2001) 88-97.

-E.H. Cossee, 'Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt' in: T.G. Kootte e.a., *Rekkelijk of Precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, (Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht 1994) 8-35.

-E.H. Cossee, 'Onstaan' en 'Geschiedenis' in: E.G. Hoekstra, J.B.G. Jonkers en R. Kranenburg ed., *De remonstranten*, serie Wegwijs (2^e druk; Kampen 2001) 9-26 en 27-46.

-E.H. Cossee, 'Romantiek en restauratie' in: G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca ed., *Staat in de vrijheid, de geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982) 89-106.

-G.J. Hoenderdaal, 'Begin en beginsel' in: G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca ed., *Staat in de vrijheid, de geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982) 9-56.

-E.J. Kuiper, 'In het krachtenveld van beschaving en godsdienst' in: G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca ed., *Staat in de vrijheid, de geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982) 107-142.

-Th. M. van Leeuwen, 'Een kleine kerk met bescheiden idealen', in: J.W.H. Blaauw, E.H. Cossee en Th. M. van Leeuwen ed., *Remonstranten, wat beweegt ze?* (2^e druk; Kampen 1995) 49-65.

-Th. M. van Leeuwen, 'Geloofsopvattingen' in: E.G. Hoekstra, J.B.G. Jonkers en R. Kranenburg ed., *De remonstranten*, serie Wegwijs (2^e druk; Kampen 2001) 47-68.

-S.B.J. Zilverberg, 'Van gedulde tot erkende geloofsgemeenschap' in: G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca ed., *Staat in de vrijheid, de geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982) 57-88.

Rondom de gedenkjaren 400 jaar Remonstrantie (2010) en 400 jaar Remonstrantse Broederschap (2019) zijn nieuwe werken gepubliceerd, die in 2003 niet konden worden gebruikt.

1 De Remonstrantse Broederschap nu

De Remonstrantse Broederschap bestaat uit 46 gemeenten in Nederland en één in Friedrichstadt in Sleeswijk-Holstein (Duitsland). De 46 gemeenten zijn verspreid over heel Nederland. De Duitse gemeente stamt nog uit de tijd dat de remonstranten vervolgd werden, in het begin van de 17e eeuw³⁹. Binnen een gemeente is de gemeentevergadering het hoogste bestuursorgaan. Zij kiest de kerkenraad die de dagelijkse leiding op zich neemt. De kerkenraad op zijn beurt legt verantwoording af aan de gemeentevergadering. Omdat sommige gemeenten erg klein zijn wordt in lokaal verband samengewerkt met andere geloofsgemeenschappen. Er bestaat ook de mogelijkheid van een categoriale gemeente. Zo is de landelijke jongerengemeente Arminius in 1997 erkend als categoriale remonstrantse gemeente.

De Algemene Vergadering van Bestuur (vroeger de Grote Vergadering) is het hoogste bestuurlijke orgaan van de Remonstrantse Broederschap. Deze vergadering wordt gevormd door afgevaardigden van de gemeenten en kan ook besluiten nemen over zaken die de gemeenten aangaan. Het gezag van de Algemene Vergadering van Bestuur is wel beperkt door de hoge mate van autonomie die gemeenten hebben. De Algemene Vergadering komt één keer per jaar bijeen. Vanuit de Algemene Vergadering van Bestuur wordt de Commissie van Zaken benoemd die de besluiten van de Algemene Vergadering uitvoert.

De remonstranten kennen geen geboorte- of doopleden. Dopelingen worden pas lid als zij hun doop beamen. Dat betekent niet dat zij buiten de pastorale zorg vallen. De Remonstrantse Broederschap is een zogenoemde 'keuzekerk'. Leden ondertekenen de beginselverklaring. Daarnaast kent men het systeem van vrienden. Deze vrienden zijn geen leden omdat zij bijvoorbeeld (nog) lid zijn van een andere kerk. Vrienden hebben nagenoeg dezelfde rechten als leden. Hiermee blijkt dat de Remonstrantse Broederschap de vrije keuze van groot belang acht. De Remonstrantse Broederschap kent geen dogma's. Geloofsbelijdenissen hebben daarom altijd een voorlopig karakter. De laatste is uit 1940⁴⁰. In een beginselverklaring uit 1928 (met kleine wijzigingen in 1999) wordt duidelijk dat de Remonstrantse Broederschap nog steeds in Nederland een bijzondere

³⁹ Zie voor informatie over de Remonstranten anno 2019: <https://www.remonstranten.nl/> (3 augustus 2019).

⁴⁰ In 2006 is een nieuwe geloofsbelijdenis geformuleerd.

plaats inneemt als kerkgenootschap. Deze *Beginselverklaring der Remonstranten* luidt: *De Remonstrantse Broederschap is een geloofsgemeenschap die, geworteld in het evangelie van Jezus Christus en getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, God wil eren en dienen*⁴¹.

2 Wat vooraf ging aan de stichting van de Remonstrantse Broederschap

Om de stichting van de Remonstrantse Broederschap te kunnen plaatsen volgt in deze paragraaf globaal de voorgeschiedenis. Volledigheid kan in dit kader niet geboden worden.

De Reformatie kwam in verschillende lagen vanuit verschillende richtingen over ons land. Een mooi voorbeeld toont pastoor Hubertus Duifhuis (1531-1581) in de Jacobikerk te Utrecht. Hij droeg in die kerk allereerst een mis op en kwam vervolgens naar het schip om daar op reformatorische wijze te preken. Met andere woorden: Duifhuis bleef de Rooms-katholieke Kerk trouw, maar had sympathieën voor de kenmerkende reformatorische gedachte. Willem van Oranje (1533-1584) kerkte graag bij Duifhuis als hij in Utrecht was. De uiteindelijke (mede)oprichter van de Remonstrantse Broederschap Johannes Uytenbogaert (1557-1644) was een leerling van deze pastoor Duifhuis. Evenals Uytenbogaert voelde Jacobus Arminius (1560-1609) verbondenheid met Duifhuis. Uytenbogaert en Arminius hadden gestudeerd in Genève bij Theodorus Beza (1519-1605) een opvolger van Johannes Calvijn (1509-1564). Daarom kunnen deze twee predikanten aanvankelijk als calvinisten bestempeld worden. Ook gematigde predikanten noemden zich calvinist en bepaalde calvinistische predikanten waren, en bleven, gematigd. Een ander voorbeeld van gelaagdheid van Reformatie in Nederland is de aanwezigheid van doopsgezinden en lutheranen. Kortom de Reformatie kwam in een zekere pluriformiteit over Nederland en zelfs binnen het calvinisme is die pluriformiteit aanwezig.

Het geschil in de leer van de voorbeschikking

Binnen het calvinisme wordt de leer van de voorbeschikking, de predestinatie, een steeds belangrijker centraal punt. Deze leer houdt in dat er een goddelijke voorbeschikking is van mensen voor hetzij eeuwig heil, hetzij verdoemenis.

⁴¹ Van Leeuwen, 'Geloofsopvattingen', 54-56.

Zie ook: <https://www.remonstranten.nl/wiki/geloof/beginselverklaring/> (3 augustus 2019).

Aanvankelijk lijkt Calvin daar niet zo'n centraal punt van gemaakt te hebben, maar het is Beza die deze leer verder heeft uitgewerkt. Deze leer stuitte op tegenstand bij rooms-katholieken, maar ook bijvoorbeeld bij eigen volgelingen als Uytenbogaert en Arminius. Het punt is namelijk dat in deze leer de mens geen invloed meer kan hebben op het wilsbesluit van God door bijvoorbeeld het doen van goed of kwaad. Door deze leer zou de mens de verantwoordelijkheid voor zijn leven afnemen, de mens is immers toch afhankelijk van Gods wilsbesluit. Hiermee is impliciet aanwezig dat ook het kwaad een schepping is van God. Arminius zocht als godgeleerde, en vanaf 1603 hoogleraar in Leiden, een antwoord op dit dilemma. Hij stelde dat de mens zo is geschapen dat hij Gods genade kan aanvaarden of weerstaan. Hier is dus een keuze aan de mens toebedeeld. Om de soevereiniteit van God te redden (de centrale gedachte van de calvinisten) zegt Arminius dat God de 'voorwetendheid', 'voorwetenschap' heeft om mensen te redden en anderen te verwerpen. Maar dat aan de mens een keuzevrijheid is gegeven. Dit werd hem door aanhangers van de leer van de voorbeschikking niet in dank afgenomen. Zij vonden dat als de mens het geloof kan aanvaarden of afwijzen, de mens de soevereiniteit van God aantast. God zou volgens de leer van Arminius afhankelijk gemaakt zijn van de keuze van de mens. Genade is geen genade als die afhankelijk wordt geacht. En hier zijn we aangekomen bij de kern van het toenmalig conflict binnen de Gereformeerde Kerk.

Dit conflict werd op hoog niveau uitgevochten. Op uitnodiging van de Staten van Holland verschenen de hoogleraren van Leiden Franciscus Gomarus (1563-1641) en Jacobus Arminius voor de Hoge Raad op 30 mei 1608. Dit debat kreeg een vervolg. Eerst op 30 oktober 1608 door middel van een 'Verclaringhe' van Arminius, waarin hij zijn zienswijze op de keuzevrijheid van de mens duidelijk heeft uiteengezet, voor de Staten van Holland op. Vervolgens verscheen op 12 december van dat jaar Gomarus voor de Staten van Holland met zijn opvattingen over de menselijke afhankelijkheid van Gods voorbeschikking.

Remonstrantie en Contraremonstrantie

Op uitnodiging van de Staten hadden alle predikanten de kans om hun bezwaren tegen catechismus en belijdenis op schrift te stellen en aan de Staten op te sturen. Daarop ingaand hadden de aanhangers van Arminius, nu onder leiding van Uytenbogaert in verband met het overlijden van Arminius, in 1609, een Remonstrantie (vertoog-schrift)

opgesteld. Hierin werd een revisie van de belijdenisgeschriften aan de orde gesteld. De remonstranten (genoemd naar de Remonstrantie) vonden dat een belijdenis herzien moest kunnen worden, telkens getoetst aan de bijbel. Ook verzochten de remonstranten om tolerantie voor hun gedachtegoed en bescherming tegen kerkelijke tuchtmaatregelen. Zij vroegen de Staten om een synode te beleggen. Uytendbogaert stelde in deze Remonstrantie, uit de eerdere ‘Verclaringhe’ van Arminius, de vijf artikelen op. Deze Remonstrantie werd in 1610 meeondertekend door 44 geestverwanten, waaronder Simon Episcopius (1583-1643). De vijf artikelen stellen:

1. de verkiezing van hen die geloven
2. het offer van Christus dat voor allen is gebracht, maar dat alleen door de gelovigen wordt ontvangen
3. het zaligmakend geloof, dat de mens niet uit zichzelf heeft, maar uit genade in Christus
4. de genade als beginsel, de voortgang en volbrenging van alle goeds, maar niet ‘onwederstandelijk’ in haar werking (=de mens kan Gods genade afwijzen)
5. de vraag of gelovigen door nalatigheid het zaligmakend geloof weer kunnen verliezen (zou nog door nader bijbelonderzoek moeten worden aangetoond)⁴².

De Staten van Holland kwamen er niet uit en pogingen tot het sussen van dit conflict liepen op niets uit. Een van die pogingen was om een conferentie te beleggen met voor- en tegenstanders. Die conferentie vond plaats op 11 maart 1611 te Den Haag. Kort voor deze conferentie kregen de tegenstanders de Remonstrantie te lezen. In reactie daarop dienden de tegenstanders een Contraremonstrantie in. Hierin stond onder andere het verwijt dat de remonstranten nergens aangaven waar zij herziening van de belijdenis wensten. Daarbij vonden de contraremonstranten (genoemd naar de Contraremonstrantie) dat als de remonstranten bezwaren hadden tegen de belijdenis, zij zich in de eerste plaats tot een kerkelijke vergadering moesten wenden en niet meteen bij de Staten moesten klagen. In de Contraremonstrantie gaven de contraremonstranten de volgende zeven punten weer:

1. God kiest de mensen die zalig worden en gaat aan anderen voorbij
2. ook kinderen vallen onder deze uitverkiezing
3. God schenkt de uitverkorenen het geloof
4. alleen voor de uitverkorenen heeft het offer van Christus zijn kracht

⁴² Cossee, ‘Ontstaan’, blz. 16.

5. alleen in de uitverkorenen werkt de Heilige Geest vernieuwend
6. de Heilige Geest werkt voor de uitverkorenen beschermend
7. dit waarachtig geloof brengt vruchten van dankbaarheid voort.⁴³

De contraremonstranten maakten er dus bezwaar tegen dat de remonstranten naar de Staten waren gegaan omdat zij vonden dat een kerkelijk geschil naar de synode moest. De remonstranten daarentegen pleitten voor een plaats van de kerk onder de staat. Met andere woorden, zij vonden dat de overheid het recht moest behouden om te beslissen over kerkorde, eredienst en ambtsdragers. Het is niet verwonderlijk dat de remonstranten zich tot de Staten wendden, want van hen konden zij meer bescherming verwachten dan van hun eigen kerk waarin het geschil plaatsvond.

De contraremonstranten vonden dat de overheid zich niet mocht bemoeien met interne kerkelijke zaken. Daarbij vonden zij dat zij het recht hadden om de overheid op de vingers te kunnen tikken als zij in strijd met Gods woord handelde. Een groot punt met betrekking tot de bemoeienis van de staat met de kerk is dat de contraremonstranten van mening waren dat zij het recht moesten hebben om hun predikanten te benoemen en niet de overheid. De overheid vond dat zij daar eveneens een stem in moesten hebben. Het vaststellen van een kerkorde stuitte steeds op het probleem van die invloed van de overheid. Uiteindelijk kwam er in de nazittingen van de nationale synode (1619) een herziening van de Haagse kerkorde van 1586, waarbij men verregaand aan de eisen der overheid tegemoet kwam.

De nationale synode van Dordrecht 1618-1619

Het conflict tussen remonstranten en contraremonstranten, met op de achtergrond het conflict tussen Oldenbarnevelt en Maurits, kwam na nog wat bemiddelingspogingen van de Staten en ingrepen van Maurits, in een beslissende fase. Het kwam tot een nationale synode van de Gereformeerde Kerken der Verenigde Nederlanden. De synode werd in Dordrecht gehouden en werd geopend op 13 november 1618 na bijeengeroepen te zijn door de Staten-Generaal. De synode zou, in 180 zittingen (inclusief de nazittingen), tot in mei 1619 duren. Omdat het conflict internationaal werd gevolgd waren er buitenlandse afvaardigingen aanwezig (voertaal was Latijn).

In de eerste zittingen werd het besluit genomen om Simon Episcopus, met de 12 voornaamste remonstrantse predikanten, te dagvaarden. Later zouden de remonstranten

⁴³ Cossee, 'Rekkelijk of precies', 16.

zelfs uit de synode gestuurd worden omdat zij de voortgang leken te traineren door hun breedvoerige, niet tot de inhoud komende, redevoeringen. Na omslachtige discussies werden de zogenoemde Dordtse leerregels opgesteld. Kort gezegd werd in deze Dordtse leerregels, door de synode, een afkeurend oordeel uitgesproken over de Remonstrantie. De Dordtse leerregels waren een uitgebreide veroordeling die als het ware in de Contraremonstrantie al in het kort waren opgetekend. Zelfs in de hedendaagse Samen op Weg-kerken (Nederlandse Hervormde Kerk, Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch Lutherse Kerk) vormen deze leerregels nog één van de belijdenisgeschriften uit de kerkorde. Het contraremonstrantisme is daar, anno 2002, nog letterlijk van kracht.⁴⁴ Deze belijdenisgeschriften worden nog altijd, binnen sommige gemeenten, ondertekend door mensen die een ambt binnen de kerk aanvaarden.

Uiteindelijk bezegelde de Staten-Generaal op 2 juli 1619 de handelingen van de synode en konden de plakkaaten (verordeningen) tegen de remonstranten opgesteld en uitgevoerd worden. Al de volgende dag kregen de remonstrantse predikanten die aan het begin van de synode aanwezig waren, de keuze om de ‘Acte van Stilstand’ te tekenen. Deze akte hield in dat zij niet meer enig ambt mochten uitoefenen, maar ook dat zij verder niet vervolgd zouden worden. Bij het niet tekenen volgde verbanning uit de Republiek. Eén tekende, de anderen niet en de laatsten werden over de grens gezet bij Waalwijk (Waalwijk lag buiten de zeven provinciën van de Republiek der Verenigde Nederlanden). Verder werden alle vergaderingen waarin de remonstrantse leer verbreid werd, verboden.

De leerregels werden verspreid en dienstdoende predikanten werden verplicht die te ondertekenen. Bij weigering werd, zoals bij de aanwezige predikanten van de synode, de ‘Acte van Stilstand’ voorgelegd en op weigering van ondertekening hiervan stond verbanning. Het gevolg was dat er zo’n 80 predikanten werden verbannen. Predikanten die wel tekenden werden ambteloos. Dat moeten zo’n 120 predikanten geweest zijn.

3 De stichting van de Remonstrantse Broederschap

Al gedurende de synode werd een vergadering gehouden (ook wel Anti-synode genoemd) onder de remonstranten in Rotterdam onder leiding van Nicolaus

⁴⁴ De Samen-Op-Weg-kerken zijn in 2004 gefuseerd en vormen nu de Protestantse Kerk in Nederland. De Dordtse Leerregels zijn meegenomen in de fusie.

Grevinckhoven. Predikanten en kerkenraadsleden beraadslaagden over hoe het nu verder moest met de pastorale zorg van gemeenteleden. Hier werd besloten om een eigen organisatie op te richten in de geest van Uytendogaert die, tijdens de arrestaties van o.a. Johan van Oldenbarnevelt en Hugo de Groot, naar Antwerpen was gevlucht. Enkelen van de Anti-synode voegden zich vrijwillig bij de bannelingen in Waalwijk (zij kregen bescherming van de katholieke overheden). Op initiatief van Uytendogaert werden de besprekingen voortgezet in Antwerpen. Tussen 30 september en 4 oktober 1619 werd daar, in Antwerpen, de Remonstrantse Broederschap gesticht. Er kwam een plan om in de Republiek ondergronds te gaan. Dat was niet zonder risico want er werden predikanten gearresteerd en gevangengezet in Loevestein.

Episcopus kreeg de opdracht om een belijdenis te formuleren die in de tweede vergadering in februari 1621 werd goedgekeurd. Episcopus schreef in zijn inleiding dat een belijdenis géén onweersproken autoriteit diende te zijn (die hadden alleen God en de bijbel), maar een leidraad. Een autoriteit zou die belijdenis ook niet worden; in 1940 werd er nog een nieuwe geformuleerd.⁴⁵ Een belijdenis was nodig om zich naar buiten toe tegen beschuldigingen van ketterij te verdedigen.

In 1621 was het niet veilig meer in Antwerpen. Het Twaalfjarig Bestand liep af en daardoor bevonden de ballingen zich in vijandig gebied. De ballingen trokken vanuit Antwerpen naar het Franse Rouen en vormden daar een gemeente.

In het vaderland werd, in 1623, een complot tegen Maurits ontdekt. Hierbij waren remonstranten betrokken (onder andere dominee Slatius die in Bleiswijk had gestaan). Velen keerden zich daarom van de remonstranten af. Ook gingen remonstrantse predikanten terug naar de gereformeerde kerk. Ondanks het verslechterde klimaat voor de remonstranten werd er in Rotterdam in 1624 een ‘vergadering in de schuilplaats’ gehouden en werd de organisatie van de broederschap uitgewerkt.

De erkenning van de Remonstrantse Broederschap

Maurits stierf in 1625 en hij werd opgevolgd door Frederik Hendrik, die veel toleranter was. Daardoor kon het tij voor de remonstranten keren. De plakkatens tegen de remonstranten kon hij nog niet opheffen, maar het leek in de Republiek wel veiliger te worden voor de remonstranten. In juli 1626 kwam Episcopus terug, gevolgd door Uytendogaert in september. De eerste Grote Vergadering ‘thuis’ kon gehouden worden

⁴⁵ In 2006 is een nieuwe geloofsbelijdenis geformuleerd.

in 1630 te Rotterdam ‘het bolwerk van remonstrantisme’. Hier was vijftien procent van de bevolking remonstrants⁴⁶. In Amsterdam wijdde in 1630 Episcopius de eerste grote schuilkerk in (nu De Rode Hoed). Het jaar daarop stelde Amsterdam de plakkaat buiten werking zodat de remonstranten daar meer vrijheid kregen. In Rotterdam werd weer een Grote Vergadering gehouden en hierin werd de organisatie van de remonstranten nog verder uitgewerkt. Men vond dat elke gemeente een vaste predikant moest krijgen. Men had er 50 ter beschikking. Kortom, het kerkelijk leven kon zich consolideren. Episcopius had naast de belijdenis nu ook de avondmaal- en doopformulieren opgesteld. Uytenbogaert ontwierp de kerkorde en alle werden in 1633 door de Grote Vergadering aanvaard. De ordening van de kerk was zoals bij de gereformeerden presbyteriaans⁴⁷ gebleven en de gebruikelijke psalmberijming voor de samenzang bleef nog die van Datheen. In Amsterdam werden in 1634 de eerste lessen voor de predikantenopleiding geopend. Episcopius kreeg de leiding. Met Uytenbogaert was het Episcopius die de Remonstrantse Broederschap leiding gaf. Episcopius stierf in 1643 en Uytenbogaert in 1644. De broederschap was in haar oprichting als organisatie zo goed als afgerond.

4 Het verdere verloop tot 1865

Na 1634 kon de Remonstrantse Broederschap zich dus redelijk consolideren. Hoewel de broederschap officieel nog verboden was en de plakkaat tegen haar nog van kracht waren, werd zij toch nagenoeg ongemoeid gelaten. Plaatselijk zouden de remonstranten nog wel vervolgd of geweerd worden.

Aanvankelijk mochten de diensten alleen in huiselijke kring gehouden worden, maar naderhand mochten die gehouden worden in daarvoor speciaal gebouwde kerken. Het was de broederschap niet toegestaan om kerkgebouwen, in het zicht, aan de openbare weg te bouwen. Kerken werden daarom gebouwd als schuilkerken. Op het platteland werden die schuurkerken genoemd, niet te onderscheiden van schuren.

De remonstranten waren overigens niet de enigen die hun diensten schuil moesten houden. Ook andere niet-gereformeerden, zoals de rooms-katholieken en doopsgezinden, hadden schuilkerken.

⁴⁶ Cossee, ‘Rekkelijk en precies’, blz. 31-32.

⁴⁷ Dit is een organisatie van onderaf, i.t.t. de episcopale bij rooms-katholieken en luthersen.

De remonstranten zouden zich vooral in Holland manifesteren. De leden waren toen zeer gevarieerd en niet, zoals vaak gedacht wordt, hoofdzakelijk van “gegoede” standen. De meeste leden waren handwerkslieden en middenstanders. Op het platteland zullen het met name agrariërs geweest zijn⁴⁸.

Lid zijn van de Remonstrantse Broederschap kon maatschappelijke gevolgen hebben, een ambtelijke carrière zat er meestal niet in. Om die reden kon men een lidmaatschap niet willen. Soms werden er binnen gezinnen constructies bedacht om het officiële lidmaatschap te omzeilen, maar niet de sympathie. Het kwam voor dat alleen de man, die een carrière wilde, geen lid was. Zijn vrouw en kinderen waren wel lid.

De Verlichting

De Verlichting was in Nederland een andere dan bijvoorbeeld in Frankrijk. In de Republiek was al een zekere tolerantie en mondigheid en dat maakte dat de Verlichting niet veel overhoop haalde in de Republiek. Zij kwam gelijkmatiger over de Nederlanden. De Reformatie had gezorgd voor een zeker samengaan van geloof en menselijke inspraak. De Gereformeerde Kerk was, hoewel regentesk, presbyteriaans. De episcopale structuur, waarbij het gezag van bovenaf kwam, was afgewezen. De bijbel werd vertaald in de volkstaal.

Bij de remonstranten kan gezegd worden dat zij al vooruitliepen op de Verlichting en daardoor had de Verlichting niet veel te bieden. Al in de vroege 17^e eeuw hadden zij de soevereiniteit van God ter discussie gesteld doordat de mens centraler gesteld werd. De mens kon immers kiezen of hij de genade van God zou accepteren of niet. In de verdere tijd werden verlichte zaken doorgevoerd: vanaf 1657 mochten ‘minvermogende’ gemeenten zich afvaardigen naar de Grote Vergadering (Bleiswijk en andere minvermogende gemeenten waren in 1654 al aanwezig), catechese aan kinderen werd verbeterd, het orgel deed zijn intrede in de eredienst (in 1664 in Rotterdam en in 1719 in Amsterdam⁴⁹), de verouderde Datheenberijming voor de samenzang werd in 1761 vervangen door de vertaling van het verlichte dichtgenootschap *Laus Deo, salus populo*. Die verlichte zaken brachten voor de remonstranten geen grote vooruitgang. Juist die vrijheid, met tolerantie en verdraagzaamheid, leek te leiden tot gebrek aan betrokkenheid. Op het platteland floreerden de kleine gemeenten niet of hadden grote

⁴⁸ Zilverberg, ‘Van gedulde tot erkende geloofsgemeenschap’, blz. 57.

⁴⁹ Cossee, ‘Geschiedenis’, blz. 33.

financiële zorgen. Maar ook de grote steden kenden een achteruitgang. In Rotterdam, bijvoorbeeld, bolwerk van remonstrantisme, trad na 1660 een daling van leden in. Oorzaken waren onder andere: geboortedaling in Rotterdam, aansluiting bij andere kerkgenootschappen door bijvoorbeeld een gemengd huwelijk en omdat er een verminderde belangstelling voor de remonstrantse gemeente was. Tussen 1675 en 1699 waren in Rotterdam 5568 dopelingen, tussen 1700 en 1724 was dat aantal gedaald naar 3323. Daarna zette die daling door. Tussen 1725 en 1749 was het aantal 1493 en tussen 1775 tot 1799 slechts 705⁵⁰. Binnen de Gereformeerde Kerk ontstond ook een tolerantiegedachte en onder andere daardoor hadden de remonstranten als geloofsgemeenschap steeds minder bestaansredenen. Daarbij kwam dat de Remonstrantse Broederschap, eind 18^e eeuw, in diskrediet raakte doordat vele remonstranten sympathiseerden met de patriottenbeweging gedurende de omwenteling.

De omwenteling en de Bataafse Republiek

Die omwenteling in de tachtiger en negentiger jaren van de 18e eeuw had grote gevolgen voor de kerken. De patriotten stelden de regering van de Republiek ter discussie en ook de Gereformeerde Kerk kwam onder vuur te liggen vanwege haar bevoorrechte positie. De beginselen van de patriotten ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ zal zeker de remonstranten goed in de oren geklonken hebben omdat die strookten met hun eigen gedachtegoed. Het herstel van de Oranjes, die tijdelijk de Republiek hadden moeten verlaten, betekenden voor vele patriotten dat zij het land moesten ontvluchten. Ook remonstranten die zich hadden aangesloten bij de patriottenbeweging vluchtten om aan represailles van de Oranjegezinden te ontkomen. Onder hen waren ook enkele predikanten.

In 1795 was het gedaan met de Republiek. De Oranjes werden afgezet. De Bataafse Republiek kon gegrondvest worden op de eerder genoemde beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap. De Gereformeerde Kerk moest haar bevoorrechte positie opgeven. De gedoogde Remonstrantse Broederschap werd nu een erkend en gelijkwaardig kerkgenootschap. Maar, en dat was even slikken, de rooms-katholieken kregen ook die gelijkwaardigheid. Remonstranten gingen zich meer bewegen op politiek en maatschappelijk vlak. Volksontwikkeling, onderwijs en armoedebestrijding

⁵⁰ S.B.J. Zilverberg, ‘Van gedulde tot erkende geloofsgemeenschap’, 77-78.

moesten niet afhankelijk zijn van doop of kerk. Ook hier moesten de beginselen vrijheid, gelijkheid en broederschap gelden.

Na de Bataafse Republiek

De Bataafse Republiek had ondanks haar beginselen geen impuls gegeven tot bloei van de Remonstrantse Broederschap. Integendeel, er werd zelfs gesproken over de mogelijke opheffing van de Remonstrantse Broederschap. Er kwam tussen 1810 en 1818 niet één enkele kandidaat-predikant (proponent) beschikbaar. Het seminarium werd zelfs, bij gebrek aan studenten, gesloten tussen 1811 en 1816. Dit seminarium werd in 1827 bezet door de hoogleraar Abraham des Amorie van der Hoeven (1798-1855), een representant van romantiek en restauratie. Hij sprak de verwachting uit dat alle christenen in een toekomstige kerk verenigd zouden zijn. Het doel van vrijheid en verdraagzaamheid leek bereikt. Intussen had de hervormde synode (de Gereformeerde Kerk ging in 1816 officieel de Nederlandse Hervormde Kerk heten) besloten de remonstranten toe te laten tot het Avondmaal. Er leek, zoals eerder gezegd, weinig bestaansreden meer voor een afzonderlijke remonstrantse geloofsgemeenschap. Theologisch zou er echter nog een vervolg komen. Het modernisme zou halverwege de 19^e eeuw zijn intrede doen. Aan het eind van die eeuw zou daardoor de Remonstrantse Broederschap weer opbloeien.

Het modernisme

In het midden van de 19^e eeuw kwam binnen het protestantisme het modernisme op. Dit modernisme hield in dat nu als het ware de Verlichting binnen de kerk serieus genomen werd. Dat wil zeggen: “bevrijding van de mens van moeten geloven op gezag en van onmondigheid, bevrijding uit bijgeloof en vooroordeel”. Want: “Hoe konden moderne mensen met hun steeds meer door de natuurwetenschap bepaalde wereldbeeld, nog geloven in allerlei boven-natuurlijke zaken, in de wonderen waarvan de bijbel met zijn voor-wetenschappelijke wereldbeeld vertelt?”⁵¹. Moderne theologen wilden het één niet met het ander uitsluiten en zij probeerden beide met elkaar te verbinden. Je kon modern en kritisch zijn zonder het geloof overboord te hoeven gooien. In 1872 sprak de Remonstrantse Broederschap zich via de Grote Vergadering openlijk uit vóór het modernisme en zij werd ook actief om dat waar te maken. Ten eerste werd, om meer

⁵¹ Van Leeuwen, ‘Een kleine kerk met bescheiden idealen’, blz. 58.

studenten te trekken, het seminarium uit haar isolement gehaald en van Amsterdam naar Leiden verhuisd om daar aansluiting te vinden bij de modernere theologie. Ten tweede werd het reglement aangepast. Het eerste artikel van 1861: *‘De Remonstrantse Broederschap is een christelijke kerkgemeenschap, waarin het Evangelie van Jezus Christus overeenkomstig de Schriften in vrijheid en verdraagzaamheid wordt verkondigd en beleden’* werd in 1879 vervangen door: *‘De Broederschap der Remonstranten heeft ten doel, getrouw aan haar beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid en op den grondslag van het Evangelie van Jezus Christus, het godsdienstig leven te bevorderen’*. Vrijheid en verdraagzaamheid kwamen vóór het evangelie te staan en in plaats van verkondiging en belijdenis komt nu het doel ‘het godsdienstig leven te bevorderen’⁵². De veranderingen gingen vruchten afwerpen. De Remonstrantse Broederschap die na de crisis van rond de eeuwwisseling heel voorzichtig groeide, bloeide op na de keuze voor het modernisme, in 1872. Die aanvankelijke groei in de eerste helft van deze 19^e eeuw was nog niet te danken aan dat modernisme, maar mede aan de inzet van hoogleraar Abraham des Amorie van der Hoeven die bemiddelend optrad voor eerherstel van de broederschap na de patriottentijd en de Franse overheersing. Hij trachtte de welwillende gezindheid, die grotendeels verloren was gegaan tijdens de patriottentijd, terug te krijgen. Was het ledenaantal in 1810 gedaald naar 2395 leden en 4463 zielen⁵³, in 1844 was dat aantal licht gestegen naar 2653 leden/4835 zielen⁵⁴ (zie ook bijlage 4). In 1845 werd in een “Overzicht” van de “tegenwoordige staat” gemeld dat in de meeste gemeenten de “burgerstand” het grootste aandeel vormt. In Rotterdam, Amsterdam en Den Haag is een groot derde deel afkomstig uit de middenklasse, een klein derde deel uit de “aanzienlijken” en een kleiner derde deel uit “geringen en behoeftigen”⁵⁵. Na de keuze voor het modernisme, in 1872, begon, zoals gezegd, de Remonstrantse Broederschap te bloeien. Daarmee onderscheidde de broederschap zich weer van andere kerkgenootschappen en dat was een bestaansreden. Het modernisme ging wel ten koste van de gematigde gemeenten. Vele gematigde Zuid-Hollandse plattelandsgemeenten

⁵² Kuiper, ‘In het krachtenveld van beschaving en godsdienst’, 125-126.

⁵³ Met zielen wordt bedoeld leden en niet-leden. Niet-leden kunnen dopelingen zijn, maar ook sympathisanten van de Remonstrantse Broederschap. Tegenwoordig zouden die laatsten ook vrienden of belangstellenden genoemd kunnen worden.

⁵⁴ Cossee, ‘Romantiek en restauratie’, blz. 92.

⁵⁵ Cossee, ‘Romantiek en restauratie’, blz. 104.

zouden, mede door uitsterven, worden opgeheven. Nieuwe moderne remonstrantse gemeenten werden elders gesticht.

Deel III

DE OPKOMST VAN DE REMONSTRANTEN IN BLEISWIJK

Inleiding

In dit deel wordt de oorzaak van de opkomst van de remonstranten in Bleiswijk besproken. Het jaar 1610, de aanvang van onderzoek, is niet willekeurig gekozen. In dat jaar werd namelijk Episcopius in Bleiswijk tot predikant benoemd. Deze benoeming leidde tot een classisscheuring. Episcopius zou later een grote stempel gaan drukken op de Remonstrantse Broederschap als geheel. De opvolger van Episcopius was Slatius. Hij zou de geschiedenisboeken gaan halen als een van de verdachten die een aanslag op Maurits beraamden. Het was ten tijde van Slatius dat er een kerkelijke scheuring ontstond in Bleiswijk. In dit deel kan nog niet van de Remonstrantse Broederschap of een remonstrantse gemeente gesproken worden. Die benamingen kunnen pas na de oprichting daarvan gebruikt worden. Wat zich tot die tijd afspeelde gebeurde binnen gereformeerde kring. Dit deel beslaat die periode van 1610 tot 1619. Er is moeite gedaan om van deze periode de Bleiswijkse kerkenraadsverslagen te achterhalen, maar helaas zijn die of niet geschreven of (nog) onvindbaar. In het Nationaal Archief zijn de verslagen van de Bleiswijkse gereformeerde kerk bewaard vanaf 1619 en dat is het jaar dat de remonstrantse leer verboden werd. Voor het onderzoek over 1610-1619 kon dus geen gebruik gemaakt worden van lokale kerkenraadsverslagen.

1 Simon Episcopius van 1610 tot 1612

Toen Simon Episcopius (1583-1643) in 1610 aangesteld werd als predikant van de Gereformeerde Kerk stond hij aan het begin van zijn carrière. Die begon meteen al met discussies omtrent zijn remonstrantse opvattingen. Bij het benoemen als predikant (hij was net afgestudeerd in Leiden) was er vooraf een kerkelijk examen vereist. Zo'n examen werd, zo was de regel, afgenomen door de classis en door de Staten gecontroleerd⁵⁶. De Bleiswijkse gemeente behoorde tot de classis Rotterdam en daarom moest Episcopius zijn kerkelijk examen voor deze classis afleggen. Dat zou hij doen aan de hand van een deel uit de brief van Paulus aan de christenen in Filippi:

⁵⁶ A. Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (2^e druk; Franeker z.j. (1991)) 255.

Filippensen 2: 12-13. Zoals hiervoor vermeld is was Rotterdam heer van Bleiswijk. Rotterdam had collatierecht. Daarom werd op 26 juli 1610 in de classisvergadering vermeld dat Rotterdam, de magistraat van Bleiswijk en de kerkenraad van Bleiswijk, Episcopus twee keer “gehoort te hebben met goedt genoeghen”. Daarop verzochten zij de classis om de procedure aan te vangen om Episcopus benoemd te krijgen. De classis ging akkoord en besloot om Episcopus op 16 augustus 1610 te examineren waarbij dominee Christoffhorus Hellerus de examinerator zou zijn⁵⁷. Dit examen vond uiteindelijk op 27 september plaats. In het verslag van de classisvergadering van 27 en 28 september 1610 werd gemeld dat het examen van Episcopus protesten opleverde. Omdat de meerderheid van de classis Episcopus wel wilde examineren, gingen de afgevaardigden van de vijf kerken van Schiedam, Delfshaven, Hillegersberg, Poortugaal en Rhoon, voordat het examen plaatsvond, protesterend de vergadering uit om blijk te geven dat zij Episcopus, vanwege zijn ideeën, niet bekwaam achtte om examen te doen. Ook de scriba (secretaris) van de classis, dominee Gesselius, verliet de vergadering. Hiermee ontstond een scheuring van de classis. De contraremonstranten zagen het examen van Episcopus, met aansluitend een aanstelling als predikant in Bleiswijk, als een zoveelste machtsgreep van de magistraat van Rotterdam, die naast Bleiswijk, ook de meeste andere dorpen in Schieland in bezit had. Het collatierecht gaf Rotterdam dus ook, kerkelijk gezien, een machtspositie in de Schielandse dorpen.

Naast de vijf afgescheiden kerken hebben later ook Capelle, Pernis en een Rotterdamse gemeente zich aangesloten bij de ‘protesterende kercken des classis van Schielant’. Bleiswijk, Charlois, Kralingen, IJsselmonde en Zevenhuizen bleven met Rotterdam in de oorspronkelijke classis. Hier kan echter niet gesproken worden van een remonstrantse classis. Vele afgevaardigden hadden geen remonstrantse sympathieën, maar zij bleven binnen de oorspronkelijke classis omdat zij een scheiding afkeurden. Alles speelde zich dus af binnen de Gereformeerde Kerk. Later zijn enkele kerken weer teruggekeerd tot de oorspronkelijke classis, maar enkele bleven apart in die ‘protesterende kercken des classis van Schielant’ totdat de definitieve scheuring van gereformeerden en remonstranten na de synode van Dordrecht in 1619 een feit was. Hierna kwam er weer één classis en die werd contraremonstrants van signatuur⁵⁸. De

⁵⁷ *Classicale Acta 1573-1620*, III, Particuliere synode Zuid-Holland. Classis Rotterdam en Schieland 1580-1620, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, J. Bouterse ed. ('s-Gravenhage 1991) 340.

⁵⁸ *Classicale Acta 1573-1620*, xvii-xviii.

remonstrantse predikanten werden, zoals in deel II gemeld is, ambteloos of verbannen naar het buitenland (Waalwijk, later Antwerpen). Anderen gingen ondergronds. Zoals gezegd werd Episcopius eind september 1610 geëxamineerd. Hij werd ook ondervraagd “als van praedestinatie, vrijen wille etc.”. Episcopius heeft naar tevredenheid van de broeders in de classis geantwoord want hij werd toegelaten tot het ambt van predikant in Bleiswijk. Hij moest wel de belijdenisgeschriften ondertekenen en beloven die na te leven. Verder moest hij zich onderwerpen aan de kerkelijke discipline (gangbare procedure), hetgeen hij beloofde. Twee Bleiswijkse ouderlingen voelden zich bezwaard met deze toestand van protesterende kerken die zich afgescheiden hadden, maar zij zeiden ronduit content te zijn met de benoeming van Episcopius⁵⁹.

De persoon Episcopius was dus de oorzaak van de scheuring van de classis Rotterdam. De protesterende kerken verlieten de classis al voordat het examen afgenomen werd. Zij wilden met alle geweld dat examen voorkomen om de remonstrantse overmacht de kop in te drukken. Om dat examen te voorkomen droegen deze protesterende woordvoerders formele procedurele en theologische zaken aan. Daarbij lijken de procedurele bezwaren de overhand te hebben. Zo zouden de attestaties (kerkelijke bewijzen van lidmaatschap (en goed gedrag)) van Episcopius vanuit Franeker, Leiden en Amsterdam niet (meer) voldoen. Zij zouden te oud, verdacht of onvolledig zijn of zelfs ontbreken. Voorts waren zij het oneens met de tegenwoordigheid van de magistraat van Rotterdam tijdens het examen. De magistraat vond echter dat zij alleen kwamen om te horen en niet om te beoordelen en dat daar, op grond van regelgeving, niets op tegen was. Om de protesterenden binnen de classis te houden werd er nog een poging gedaan om tot een schikking te komen door alsnog een geldige attestatie vanuit Amsterdam te laten komen (Amsterdam had verkondigd dat de attestatie vanuit Franeker genoeg behoorde te zijn⁶⁰). Mocht die attestatie niet goed getuigen van Episcopius, dan zou er alsnog een procedure komen om Episcopius te ondervragen. Deze poging baatte niet. De scheuring werd een feit. De formalistische bezwaren werden uiteraard gemaakt omdat Episcopius verdacht werd van remonstrantse ideeën. Hij was immers in de leer geweest bij

⁵⁹ *Classicale Acta 1573-1620*, 342-343.

⁶⁰ G. Brandt, *Historie der reformatie en andre kerkelyke geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden*, Tweede deel, 1600-1618 (Amsterdam 1674) 141-143.

Arminius: “dat hij suspect was in de leere, omdat hij Arminii discipel, jae soogkint geweest hadde.”⁶¹.

Nadat Episcopius benoemd was ontving de kerk van Bleiswijk brieven van de protesterende kerken. Zij werd gewaarschuwd en vermaand dat Episcopius onwettig was geëxamineerd en beroepen. De kerk van Delfshaven, bijvoorbeeld, hoopte dat de Bleiswijkers daardoor “niet sullen verloren gaen ende verleydet werden”⁶².

“Episcopius nochtans bekleedde het predikamt te Bleiswijk met grooten lof en stichting”⁶³

Episcopius bleef slechts twee jaar in Bleiswijk, van 1610 tot 1612. Hierna vertrok hij naar Leiden omdat hij daar tot hoogleraar benoemd werd. Hij zou later veel gaan betekenen voor de Remonstrantse Broederschap. Hij was medeondertekenaar van de Remonstrantie van 1610 (het jaar waarin hij in Bleiswijk benoemd werd) en werd, zoals gezegd, na de synode van Dordrecht, waar hij woordvoerder was voor de remonstranten, verbannen naar Waalwijk. Daar vandaan vertrok hij naar Antwerpen en was medestichter van de Remonstrantse Broederschap. Hij stelde het belijdenisgeschrift, de avondmaal- en doopformulieren op en opende de eerste remonstrantse predikantenopleiding. Zijn kerkelijk leven was dus veelbewogen en die bewogenheid begon al in zijn eerste gemeente Bleiswijk. Na zijn korte periode in Bleiswijk werd Henricus Slatius beroepen.

2 Henricus Slatius van 1612 tot 1618

Henricus Slatius (Oosterland 1580-Den Haag 1623) moet een onstuimige figuur geweest zijn. Hij werd als predikant in Bleiswijk benoemd in 1612 en werd in 1618 afgezet. Slatius werd, vanwege het niet tekenen van de ‘Acte van stilstand’, verbannen naar Waalwijk en uiteindelijk werd hij onthoofd wegens het zich inlaten met een (vermeend) moordcomplot tegen prins Maurits van Oranje.

Slatius en het conflict met de contraremonstrantse predikant Cloppenburgh

In Bleiswijk zorgde Slatius voor veel beroering. Hij was een man die het openbare debat niet schuwde. Hij was het eens met ideeën die ook de remonstranten aanhingen en dan met name de idee van de eigen wil van de mens, in plaats van een gepredestineerd

⁶¹ *Classicale Acta 1573-1620*, 346.

⁶² *Classicale Acta 1573-1620*, 354-355.

⁶³ Brandt, *Historie der reformatie*, 142-143.

mens. Maar daarentegen verklaarde hij dat hij de Remonstrantie niet had ondertekend. Hiermee zou hij de indruk kunnen wekken dat hij niet tot de remonstranten behoorde⁶⁴. Tijdens Slatius hadden de contraremonstranten in Bleiswijk zich afgescheiden⁶⁵. Volgens de overlevering stonden die onder leiding van Johannes Cloppenburg. Op een dag in september 1617 (Brandt noemt de 10de, Tideman noemt de 30ste september 1617, Glasius zegt september 1617⁶⁶), voorafgaande aan een kerkdienst waarin het Avondmaal gevierd zou worden, wilde Slatius een openbaar dispuut afdwingen van de contraremonstrantse predikant Cloppenburg. Deze echter wilde eerst dat Slatius zich moest zuiveren van ‘socinianery’⁶⁷. Slatius liet toen in het openbaar verkondigen dat hij zich al drie keer eerder gezuiverd had van socinianisme en dat hij niet van plan was dat nog eens te doen. Slatius hield aan en uiteindelijk kwam het tot een dispuut in de kerk waarbij velen aanwezig waren. Omdat niet alle punten van Slatius waren behandeld wilde hij een volgend dispuut. Cloppenburg wilde dat niet, en kwam weer terug op zijn verzoek dat Slatius zich moest zuiveren van socinianisme. Slatius kreeg echter steun van Rotterdam, heer van Bleiswijk⁶⁸. Deze zei dat wie Slatius voor sociniaan beschuldigde ook hem beschuldigde. Cloppenburg moest op het raadhuis van Rotterdam verschijnen om zijn uitingen te verantwoorden⁶⁹.

De contraremonstranten in Bleiswijk

Tijdens Slatius was er dus al een contraremonstrantse afscheiding binnen de gereformeerde kerk in Bleiswijk. De protesterende classis van Schieland schreef op 2 april 1618 ook inderdaad over een afgescheiden gemeente en hiermee wordt die scheuring bewezen. Op deze dag werd die classis bezocht door twee broeders “uut de afgesonderde christelycke gereformeerde gemeijnte van Bleyswijck ende Sevenhuysen” die zich uitspraken dat zij een goede voorganger wilden. De classis ging hiermee akkoord en op 1 oktober 1618 was er in de vergadering van de classis van Schieland

⁶⁴ Brandt, *Historie der reformatie*, 539-542.

⁶⁵ Joannes Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap. Biographische naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten, met historische aantekeningen omtrent hare kweekschool en gemeenten*. H.C. Rogge en B. Tideman Jzn. ed. (2^e druk; Amsterdam 1905) 213.

⁶⁶ B. Glasius, *Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden*, I (’s Hertogenbosch 1851) 278-282.

⁶⁷ Socinianiën zijn volgelingen van Socinus (Sozzini). Zij zijn in hun leer unitarisch en zij stellen dat de mens samenwerkt met Gods wil.

⁶⁸ Brandt spreekt in *Historie der reformatie* van “Wethouderen van Rotterdam, Ambachtheren van het dorp”, 539-542. Bouterse spreekt in de *Classicale Acta 1573-1620*, van “Rotterdamse burgemeesters als ambachtsheren van Bleiswijk”, xviii. Hier zal verder over heer van Bleiswijk gesproken worden.

⁶⁹ Brandt, *Historie der reformatie*, 539-542.

sprake dat de student Joannes Petraeus voor Bleiswijk en Zevenhuizen beroepen kon worden en dat hij geëxamineerd zou worden op 29 oktober 1618. Later werd deze Petraeus alleen voor Zevenhuizen bevestigd omdat Bleiswijk en Zevenhuizen op eigen verzoek elk als een eigen “kercke” verder gingen. Dit werd besloten op 3 december 1618⁷⁰. Voor contraremonstrants Bleiswijk werd in maart 1619 dominee Crucius (of Erezius) beroepen en door Petraeus uit Zevenhuizen bevestigd in mei of juni 1619. Op dezelfde hierboven genoemde dag, 1 oktober 1618, toen de contraremonstrantse classis besloot dat predikant Petraeus beroepen kon worden, vergaderde ook de remonstrantse classis. Daar was Slatius nog aanwezig. Hiermee is (weer) aangetoond dat er twee gemeenten waren in Bleiswijk. Men moet zich wel realiseren dat toen de synode van Dordrecht aan de gang was.

Het bestaan van Cloppenburg in Bleiswijk in twijfel getrokken

Het is opmerkelijk dat het verhaal over het dispuut tussen Slatius en Cloppenburg is opgetekend door gerenommeerde auteurs (onder andere Tideman en Van Deursen). Toch is het de vraag of deze Cloppenburg ooit in Bleiswijk gestaan heeft. Er zijn bronnen die dat namelijk niet bevestigen of zelfs tegenspreken⁷¹. Ook in de *classicale acta* van Rotterdam én Schieland komt ene Cloppenburg niet voor. Cloppenburg wordt ook niet vermeld in de naamlijst op de wandborden in de hervormde kerk van Bleiswijk. We kunnen er van uitgaan dat Cloppenburg niet in Bleiswijk gestaan heeft.⁷² Mogelijk hebben we dit verhaal te danken aan de optekening van de letterkundige, historicus en predikant G. Brandt in het gezaghebbende vierdelige werk *Historie der reformatie (1671-1704)*.

Slatius in de classis

Slatius was niet alleen in Bleiswijk actief met ruzie maken. Hij veroorzaakte ook binnen de classis onenigheid. In verslagen van de classis van januari 1616 werden onenigheden gemeld, maar kennelijk wilde men in de verslagen niet de vuile was buiten hangen want

⁷⁰ *Classicale Acta 1573-1620*, 461.

⁷¹ D. Nauta, in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, II (Kampen 1983) 127-129.

F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816. deel I: predikanten, deel II: gemeenten* (Dordrecht 1996).

J.P. de Bie en J. Loosjes ed., *Biografisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, II (Den Haag z.j. (1919)) 106-109.

⁷² Met dank aan M. Huizer (zie literatuurlijst op blz. 88).

er werd verwezen naar “particulier ondersoek” en “particuliere woorden”. Verder werd het probleem als het ware met de mantel der liefde onzichtbaar gehouden⁷³.

Slatius in de periode na zijn afzetting

Hoewel het volgende over Slatius eigenlijk buiten de onderzoeksvraag valt van deze scriptie is het toch interessant te vermelden hoe Slatius, na zijn Bleiswijkse periode, met Bleiswijk verweven bleef.

Slatius werd op advies van Hugo de Groot, pensionaris van Rotterdam, door de Delftse synode afgezet in 1618⁷⁴. Na de Dordtse synode had Slatius de ‘Acte van stilstand’ niet getekend en werd daarom in 1619 naar Waalwijk verbannen.

Slatius had zich niet geliefd gemaakt, ook niet bij de remonstranten. In de Waalwijkse (remonstrantse) vergaderingen van augustus en september 1619 was hij onderwerp van gesprek en werd onhandelbaar genoemd⁷⁵. Hij was eigenlijk een randfiguur geworden van het remonstrantisme⁷⁶. Hij werd na de stichting van de Remonstrantse Broederschap met enige aarzeling aangenomen als lid, maar hij werd niet als predikant aanvaard⁷⁷.

Hij dook, op eigen risico, in 1622 weer op in de Republiek en werd uiteindelijk beschuldigd van het betrokken zijn bij een complot tegen het leven van prins Maurits van Oranje. In vier, weliswaar Oranjegezinde en contraremonstrantse, contemporaine liederen worden we op de hoogte gebracht van dat complot en krijgen we in een van de liederen een verslag van de executie die op 5 mei 1623 plaatsvond. Het voert, voor dit schrijven, te ver om hier op in te gaan. Wel is het opmerkelijk dat hij in deze liederen “Den Predicant al van Bleyswijk” en “Gewesen Predicant van Bleyswijk” genoemd wordt⁷⁸. Op deze wijze werd Bleiswijk geassocieerd met een remonstrants complot tegen Maurits.

⁷³ *Classicale Acta 1573-1620*, 419-421.

⁷⁴ Tideman, *Biographische naamlijst*, 213.

⁷⁵ Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1619-1624, Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Archieven van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam (RGR), inv. nr. 143, fol. 14 en 28.

⁷⁶ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 239-240.

⁷⁷ A. Th. van Deursen, in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, I (Kampen 1978) 345-346.

⁷⁸ ‘Een nieuw Liedeken, van het Haeghsche Discours, belanghende de groote Verraderye, nu int openbaer ghekomen, op den 6 Februarije 1623,’
‘Een Nieuw Liedeken, van de vier Verraders, te weten: Cornelis Gerritsz, gebooren van Woerden, Harmen Harmensz van Emden, Jan Claesz uut ‘tZuytlandt, ende Dirck Leendertsz van Catwijk, over hare grouwelicke ende moordadige aenslagen tegens den doorluchtigen ende hoog geboren vorst den

Slatius, die voor de executie in de Gevangenpoort werd vastgezet, verwoordde in een lied zijn berouw en zwoer daarbij de Arminiaanse leer af. Tevens waarschuwde Slatius in dit lied anderen voor dat Arminianisme. In dit dertien verzen tellende ‘Claegh Liedt’ worden elf verzen afgesloten met: “Daerom blijft altijd vast / Op Gods ghenade past / Ghelooft gheen Arminianen”⁷⁹. Als dit lied werkelijk door Slatius geschreven is, dan is het hoogst merkwaardig dat hij zijn standpunt, dat hij jarenlang verdedigd had, nu verloochende. Dit schrijven moet dan ook gezien worden als een laatste poging om aan de dood te ontsnappen. In een brief aan Borrius schreven Episcopius en Uytenbogaert naar aanleiding van de gevangenneming van Slatius en zijn schrijven tegen het Arminianisme: “Een man doet veel om sijn leven te verlengen”. Toch hoopten deze mannen dat hoewel Slatius de dood van het lichaam niet kon ontgaan hij zijn geweten voor het sterven “ontleedigen zal”. Zij spraken de wens uit dat de Heer hem genadig zou zijn⁸⁰.

Het ‘Claegh Liedt’ leek dus een ommekeer van 180 graden van wat Slatius eerder beweerde. Dat Slatius zeker de leer van de predestinatie bestreed bewijst zijn, vaak herdrukte, pamflet *Den Ghepredestineerden Dief* (1619). Hierin schreef hij scherp hoe de leer van de predestinatie wankelt. In een gesprek tussen een ter dood veroordeelde dief en een contraremonstrantse predikant vertelt de dief dat hij zeker is van zijn redding omdat hij voorbeschikt is. Hij voelt zich zuiver in de leer en zegt dat hij door zijn geloof wel gerechtvaardigd zal worden. De dief beargumenteert zijn redenering met bijbelteksten en calvinistische teksten. De predikant slaagt er niet in om de dief tot berouw over te halen⁸¹. Dat door, onder andere, dit pamflet zijn ‘Claegh Liedt’ niet aansloeg lijkt dus niet zo verwonderlijk.

Heere Prince van Orangien, ende tegens den welstand van Landt, gheexecuteert in ’sGraven Haghe, Opten 27 Februarij, 1623’,

‘Het regte verhael vande verraderse aenslagen door eenige wraeckgierige Menschen, om de Edele Prince Mauritius om ’t leven te brengen, hoe wonderlijk het Godt den Heer aen den dach gebracht heeft, waer over verscheydene om gerecht sijn,’

‘Vervolgh van de derde Justitie gedaen in ’s Gravenhaghe, aen Hendricus Slatius, en Jan en Abraham Blanckerts, ende Wilm Pertey van Leyen, en van haer principaelste woorden die sy op ’t Schavot spraken in deure des doots, en is gheschiet den vijfdē dach van Mey,’

in E.T. Kuiper ed., *Het Geuzenliedboek* (Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren 2001, www.dbnl.nl) resp. liednrs. 214, 215, 216 en 218.

⁷⁹ Hendrick Danielsz. Slatius, ‘Een nieuw Claegh Liedt, selfs ghemaect van Hendrick Danielsz. Slatius in syn Ghevangenisse, ende aen mijn Adraen Ledertsz behandght, woonachtich binnen Delft, tot waerschouwinge voor alle die noch in de Arminiaensche dwalinge zyn in’ in E.T. Kuiper ed. *Het Geuzenliedboek* (Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren 2001, www.dbnl.nl) liednr. 217.

⁸⁰ GAR, Archief RGR, inv. nr. 143, 5 mei 1623.

⁸¹ G.J. Hoenderdaal ‘Begin en beginsel’ in: G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca ed., *Staat in de vrijheid, de geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982) 16.

Een ander schrijven dat op naam van Slatius staat werd ook geschreven in de Gevangenpoort. Hij zou dit naar buiten hebben weten te smokkelen via zijn vrouw⁸². In deze brief legde hij zijn vrouw uit dat de regenten niet te vertrouwen zijn. Hij adviseerde zijn vrouw dan ook het land te verlaten. Slatius haalde in deze brief flink uit naar de calvinisten. In die tijd stonden de calvinisten voor de tegenpartij (contraremonstranten)⁸³. Hier is dus weer de oude Slatius herkenbaar. Toch schreef Slatius hierin dat hij, door middel van zijn remonstrantiën en verzoeken, de prins niet anders heeft willen bewegen dan “tot moderatie ende ophouden van strengheyt”. Dit impliceerde dat hij Maurits niet dood wenste. Zijn weduwe zou alsnog door de Remonstrantse Broederschap ondersteund worden, zo werd besloten op 5 november 1624⁸⁴.

Slatius was dus als predikant in 1618 afgezet. De Dordtse synode was toen al aan de gang en een remonstrantse opvolger kon niet benoemd worden omdat, vanwege die synode, het verboden werd de remonstrantse leer te verkondigen. De Bleiswijkse remonstranten gingen ondergronds en zij zouden vanuit de ‘Vergadering in de schuilplaats’ in Rotterdam vanaf 1624 bediend worden.

⁸² Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 419-420.

⁸³ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 229.

⁸⁴ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 370.

Deel IV
DE OPKOMST EN CONSOLIDATIE VAN DE REMONSTRANTSE
GEMEENTE IN BLEISWIJK

Inleiding

Voordat Slatius eind 1618 werd afgezet was er binnen de Gereformeerde Kerk van Bleiswijk al een scheuring. In het vorige deel wordt gemeld dat op 2 april 1618 een contraremonstrantse gemeente zich aansloot bij de protesterende classis van Schieland. Er waren dus twee gemeenten in Bleiswijk die gereformeerd waren. De remonstrants gezinde gemeente bleef zich vertegenwoordigen in de oorspronkelijke classis Rotterdam. De contraremonstrantse gemeente deed dat, zoals gezegd, in de classis Schieland. Op de Dordtse synode in 1619 werd de remonstrantse leer als dwaling verworpen en de verkondiging ervan verboden. In Bleiswijk bleef zo nog één officiële gemeente over die contraremonstrants gezind was. Ook kwam er na de synode weer één classis die uiteraard contraremonstrants van aard was.

In dit deel wordt de periode beschreven van 1619 tot 1688. Dit is de periode vanaf de officiële stichting van de Remonstrantse Broederschap tot de tijd dat de remonstranten van Bleiswijk, voor zover bekend, zelf structureel zijn gaan schrijven. Dit deel kan gezien worden als een vervolg op het vorige wat betreft de opkomst van de remonstranten in Bleiswijk. Tussen 1619 en 1688 is remonstrants Bleiswijk enigszins in nevelen gehuld. We moeten het voor die periode vooral hebben van de verslagen van de Grote Vergadering. Bleiswijk werd in die verslagen slechts summier genoemd. Toch kan met deze verslagen, en met behulp van wat andere aantekeningen, voorzichtig een beeld geschetst worden.

1 De predikanten tussen 1618 en 1688

De remonstranten van Bleiswijk moesten dus na de synode van Dordrecht ondergronds. Hoe groot de remonstrantse gemeente van Bleiswijk was, is moeilijk te zeggen. Hoogstwaarschijnlijk heel klein, maar “onder de Protectie Godes door de Remonstranten zou gepredikt zijn in de jaare 1623”⁸⁵.

⁸⁵ Resolutie- (van 1671-1798) en rekeningboek (met rekeningen van inkomsten en uitgaven van 1673-1735) van de kerkeraad van de Remonstrantse Gemeente van Bleiswijk, Nationaal Archief Den Haag (NA), Archieven van de Remonstrantse Gemeente van Bleiswijk (RGB), inv. nr. 1, tegenover f. 1.

Vanuit de centrale ‘Vergadering in de schuilplaats’ in 1624 werd de organisatie van remonstrantse gemeenten in Nederland georganiseerd. Bleiswijk werd samen met Rotterdam ingedeeld in de tweede van de vier classes. Die tweede classis bestond tevens uit Delft, Zoetermeer, Gorinchem, Brielle, Vlaardingen en Maasland⁸⁶. In Bleiswijk stonden predikanten die ook Rotterdam bedienden.

De bediening van de gemeente van 1619 tot 1632

Na de Dordtse synode in 1619 ging het kerkgebouw over in contraremonstrantse handen. Als de contraremonstranten, volgens Tideman, werkelijk in een schuur zouden hebben gekerkt⁸⁷, dan konden zij nu gebruik maken van het kerkgebouw, dat tot dan gebruikt werd door de remonstrants gezinden. Het is aannemelijk dat de meeste gemeenteleden, die tot 1618 onder Slatius’ gehoor waren, gewoon bleven kerken in het hun vertrouwde kerkgebouw. Zij kwamen dan nu, vanaf 1619, onder het gehoor van de contraremonstrantse predikant Crucius. Voor deze gemeenteleden veranderden er immers niets wat betreft hun kerkelijke signatuur. Zij waren onder Episcopius en Slatius gereformeerd en zouden dat onder Crucius blijven. Zij kregen echter niet meer de (nu verworpen) remonstrantse leer te horen.

De predikanten die vanuit de ‘Vergadering in de schuilplaats’ de bediening voor remonstrants Bleiswijk opgedragen kregen waren Liesselius, Passchier de Fijne en Langerak. De Bleiswijkse remonstrantse kerkgangers gingen, na de Dordtse synode, ondergronds en kerkten waarschijnlijk in een huiskamer of een schuur. Dat de Bleiswijkse remonstranten vaste vergaderingen hadden in de jaren twintig van de 17^e eeuw werd gemeld door contraremonstranten in 1628⁸⁸.

Egbertus A. Stedum 1632-1652

Zoals eerder gezegd is er weinig overgeleverd over de vroege remonstranten in Bleiswijk. In 1632 worden wat meer gegevens bekend. We zijn dan ook in een politieke periode beland waarin de remonstrantse leer gedoogd werd in schuil- of schuurkerken.

⁸⁶ Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1619-1624, Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Archieven van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam, 1618-1986 (Archief RGR), inv. nr. 143, bijlage.

⁸⁷ Joannes Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap. Biographische naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten, met historische aantekeningen omtrent hare kweekschool en gemeenten*. H.C. Rogge en B. Tideman Jzn. ed. (2^e druk; Amsterdam 1905) 213.

⁸⁸ Tideman, *Biographische naamlijst*, 213.

Het tij was immers gekeerd onder de tolerantere stadhouder prins Frederik Hendrik, de opvolger van Maurits.

In 1632 werd een eigen remonstrantse kerk gebouwd en in 1671 de pastorie⁸⁹. In hetzelfde jaar waarin de kerk gebouwd werd, 1632, duikt, op 28 april, de naam Bleiswijk weer op in de handelingen van de Grote Vergadering naar aanleiding van het aanstellen van de predikant Egbertus Stedum⁹⁰. Hij werd in de vergadering van 28 april 1632 als predikant van Bleiswijk aangesteld voor de aanstaande zomer voor een half jaar. Naast Bleiswijk bediende hij ook Zoetermeer. Op 18 augustus 1632 werd Stedum gecontinueerd in de bediening van Bleiswijk en Zoetermeer⁹¹. Vanaf 1635 bediende Stedum Bleiswijk alleen. Stedum was kennelijk een unitariër want Van Deursen citeert dat Stedum “in geen en driehooffdigen Godt ghelooouen wilde”⁹².

Na twintig jaar, in mei 1652, vroeg Stedum ontslag van de bediening “om gewigtige redenen...inzonderheit omdat hem die te lastig viel”. Hij kreeg een jaarlijkse geldsom uitgekeerd, niet voor hemzelf, maar voor “Weduwen Weezen en Armen”⁹³. Stedum bleef lid van de broederschap en toonde zich bereid om dienst te doen in de nabijheid van Rotterdam⁹⁴.

Olivarius van Vlierden 1652-1671

Na Stedum kreeg Bleiswijk Olivarius van Vlierden als predikant. Hoewel Olivarius van Vlierden een kleine twintig jaar Bleiswijk diende en in bijna alle Grote Vergaderingen, vanaf 1654, als present werd gemeld, is, voor zover er te vinden was, slechts één voorval over hem bekend⁹⁵. In de vergadering van 14 juli 1661 klaagde Van Vlierden over de predikanten Vreeburg (Zoetermeer), Tykmaker (Waddinxveen) en Lansbergen de Jonge (Rotterdam). Er werd geen melding gemaakt waarover het geschil ging, maar Van Vlierden klaagde “over eenige bejegeningen”. De notulen melden “de klagte hierover in [of is] de Verantwoording daartegen van Ds. Vreeburg gehoord zijnde zooals die wederzijds bij geschrift gestelt is voorgelezen waren met zulk bewijs van Schult en

⁸⁹ NA, Archief RGB, inv. nr. 1, tegenover f. 1 en f. 1.

⁹⁰ Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1627-1632, GAR, Archief RGR, inv. nr. 144, f. 783.

⁹¹ GAR, Archief RGR, inv. nr. 144, f. 847.

⁹² A. Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (2^e druk; Franeker z.j. (1991)) 239.

⁹³ Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1633-1667, GAR, Archief RGR, inv. nr. 145, f. 16.

⁹⁴ Tideman, *Biographische naamlijst*, 216.

⁹⁵ GAR, Archief RGR, inv. nr. 145, f. 253-254.

onschulde als elk hadden”. Het geschil werd onderling, buiten de vergadering, opgelost. In de vergadering werd wel besloten dat er geen verder onderzoek in het geschil gedaan zou worden en dat de namen, met name die van Van Vlierden, niet benadeeld zouden worden. Het is onduidelijk wat hier aan de hand is geweest. Hier werden veel woorden gebruikt, maar die waren kennelijk alleen voor insiders bedoeld. Het doel van dit punt in de vergadering was kennelijk om de lieve vrede te bewaren.

Olivarius van Vlierden stond nog als present genoteerd in de Grote Vergadering van 10-12 juni juli 1670⁹⁶. Tideman meldt dat Van Vlierden waarschijnlijk in dat jaar overleden is⁹⁷. Zijn weduwe, Beatrix van Ravenstijn, liet later, in 1733 (Tideman schrijft 1730), een bedrag van 10.000 gulden na aan de Sociëteit⁹⁸.

Egbertus Aerssen 1671-1688

Omdat Bleiswijk vacant was, had in het jaar 1671 Bleiswijk als afgevaardigden in de Grote Vergadering: Jean Coster en Jean Corn. Broek. Zij vroegen, op 14 juli, de Grote Vergadering waarom de goedkeuring van hun beroep op dominee Egbertus Aerssen is opgehouden⁹⁹. Het beroep werd ongeldig verklaard. Als minvermogende gemeente kon Bleiswijk niet op eigen houtje een predikant beroepen. (Een deel van) het geld voor het traktement voor de predikant moest voor een minvermogende gemeente uit de algemene pot komen van de Sociëteit. In de notulen werd het ongeldig verklaarde beroep als volgt beschreven: “niet geaprobeerd te zijn en dat wegens d’oppositie van eenigen kerken om redenen de gemeente van Blijswijck raekende”.

Op 15 juli 1671 bood dominee Doeleman zich aan om naast Berkel ook Bleiswijk te bedienen met als voorwaarde dat hij op hoogtijdagen hulp kreeg en dat hij in de winter paard en wagen buiten zijn kosten kreeg. Tideman schrijft dat Bleiswijk deze Doeleman uit Berkel had beroepen en dat daarmee de vergadering niet akkoord ging¹⁰⁰. In de handelingen van de Grote Vergadering wordt echter Aerssen genoemd¹⁰¹.

⁹⁶ Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1668-1697, GAR, Archief RGR, inv. nr. 146, f. 43.

⁹⁷ Tideman, *Biographische naamlijst*, 216.

⁹⁸ Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1698-1735, GAR, Archief RGR, inv. nr. 147, f. 525.

Tideman, *Biographische naamlijst*, 216.

⁹⁹ GAR, Archief RGR, inv. nr. 146, f. 60.

¹⁰⁰ Tideman, *Biographische naamlijst*, 216.

¹⁰¹ GAR, Archief RGR, inv. nr. 146, f. 60.

Uiteindelijk werd, ondanks dat het beroep ongeldig was verklaard, toch Aerssen toegestaan naar Bleiswijk te gaan, maar wel onder vier voorwaarden¹⁰², dat:

1. Aerssen niet uit recht van beroep, maar op goedkeuring van de Sociëteit in Bleiswijk staat
2. Aerssen voortijdig, met recht en goedvinden van de Sociëteit en van Aerssens eigen goedvinden, naar een andere gemeente kan gaan
3. als Bleiswijk vacant wordt, de Sociëteit het recht behoudt om zelf de verzorging van bediening te regelen
4. de gemeente het traktement van oktober 1670 tot juli 1671 aan de Sociëteit moet betalen.

De laatste voorwaarde betrof kennelijk het traktement dat aan de Sociëteit verschuldigd was over de periode vanaf de dood van Olivarius van Vlierden tot de aanstelling van Aerssen. Mogelijk heeft Bleiswijk onterecht dit geld gekregen ondanks dat zij officieel vacant was of Bleiswijk had, in de vacante periode, dit geld, als bijdrage, niet aan de Sociëteit afgedragen.

Over Aerssen is te melden dat in de Grote Vergadering van november 1680 werd besloten dat Aerssen voor vier zondagen van 14 november tot 15 december naar Tiel gedelegeerd werd om daar de gemeente te bedienen. Bleiswijk werd voor die tijd op de zondagen vanuit Rotterdam bediend en doordeweeks door dominee Doeleman uit Berkel die daarbij hulp kreeg van Borremans uit Zoetermeer¹⁰³.

Tijdens de periode van Egbertus Aerssen kunnen we stellen dat de remonstrantse gemeente in Bleiswijk in een tijdperk van consolidatie is gekomen. Aerssen maakte aantekeningen die later samengevat werden opgetekend door zijn opvolger Petrus Pelt¹⁰⁴. Ook begon in Aerssens periode het registreren van dopelingen¹⁰⁵. Dat er sprake is van consolidatie is ook op te maken uit de mededelingen dat er enkele schenkingen werden gedaan voor het interieur van het kerkgebouw¹⁰⁶. Ene Ariaantje van Sanne geeft “tot siering ... aan onze kerk twee tinne bekers”. Ook “nombres” voor de psalmborden worden hier genoemd. Die laatste lijken geschonken te zijn door onder andere opzieners van Rotterdam.

¹⁰² GAR, Archief RGR, inv. nr. 146, f. 63-64.

¹⁰³ GAR, Archief RGR, inv. nr. 146, f. 313.

¹⁰⁴ NA, Archief RGB, inv. nr. 1, f. 1.

¹⁰⁵ Doopregisters van de Remonstrantse Gemeente 1671-1812, Gemeentearchief Bleiswijk (GAB), Archief van het Ambacht Bleiswijk (1520) 1521-1810 (1813) (Archief AB1.), inv. nrs. 1244-1245.

¹⁰⁶ NA, Archief RGB, inv. nr. 1, f. 1.

2 De grootte van de remonstrantse gemeente Bleiswijk in de periode 1619-1688

Hoe groot de remonstrantse gemeente in de 17^e eeuw is geweest is niet met zekerheid te zeggen. In deze paragraaf wordt wat vergelijkingsmateriaal gegeven om een indruk te geven hoe groot of welvarend de Bleiswijkse remonstrantse gemeente was in de eerste periode van de Remonstrantse Broederschap.

In een kwartaaloverzicht van inkomsten en uitgaven, opgenomen in de Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap van 1621, worden de inkomsten genoemd van gemeenten in de regio Rotterdam¹⁰⁷ (van een classis was sprake vanaf in 1624, zie paragraaf 1). Deze inkomsten werden gebruikt om de traktementen van de predikanten in die regio te kunnen betalen. Bleiswijk was in die regio ingedeeld en dat overzicht van inkomsten ziet er als volgt uit:

Rotterdam	1000 gulden
Delft	300 “
Brielle	150 “
Schiedam	50 “
Vlaardingen	60 “
Bleiswijk	25 “
Maasland e.a.	0 “

Het aangrenzende Zevenhuizen, dat in de regio Gouda was ondergebracht, bracht in dat kwartaal 50 gulden op. Uit dit overzichtje is op te maken dat er in Bleiswijk, toentertijd, een heel kleine remonstrantse gemeente was.

Van Deursen geeft aan de hand van Brandt een staat van inkomsten over het hele jaar 1621 van heel Zuid-Holland¹⁰⁸. Hierin brengen de steden Delft, Leiden, Gouda, Rotterdam, Den Briel, Gorinchem, Den Haag en Woerden in totaal 14.040 gulden op (Rotterdam alleen al 4.500 gulden). De dorpen Vlaardingen, Warmond, Nieuwkoop, Leimuiden, Rijnsaterwoude, Noordwijk, Zevenhuizen, het stadje Nieuwpoort en Bleiswijk hebben samen een inkomen van slechts 1.540 gulden. Van Deursen komt, in vergelijking met de quotisatie van een collecte aan contraremonstrantse zijde gehouden in 1618, tot de conclusie dat het remonstrantisme enkele centra had waar het buitengewoon sterk vertegenwoordigd was. De contraremonstranten waren veel gelijkmatiger verdeeld. De remonstrantse centra waren vooral in de steden. Voor Zuid-Holland waren dat Rotterdam en Gouda. Waar het hier vooral om gaat is dat ook dit

¹⁰⁷ GAR, Archief RGR, inv. nr. 143, f. 187

¹⁰⁸ Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 244-245.

overzichtje, met het overzichtje daarboven, laat zien dat Bleiswijk een kleine remonstrantse gemeente had in 1621.

Tijdens Aerssen, in 1675, moet de financiële toestand van Bleiswijk al vooruit gegaan zijn, want de kerkcollecte voor de Broederschap was toen, op Zoetermeer na, groter dan de andere plattelandsgemeenten¹⁰⁹. Het onderstaande overzicht maakt duidelijk in welke categorie, van dorpen, Bleiswijk valt in 1675¹¹⁰.

Amsterdam	2755 gulden
Rotterdam	1910 “
Den Haag	533 “
Hoorn	414 “
Delft	400 “
Gouda	273 “
Zoetermeer	162 “
Bleiswijk	115 “
Brielle	60 “
Noordwijk	50 “
Zevenhoven	50 “
Schoonhoven	43 “
Zevenhuizen	35 “
Dokkum	35 “
Nieuwkoop	30 “
Maasland	25 “
Nieuwpoort	14 “
Moordrecht	14 “

Dat Bleiswijk welvarender is geworden blijkt ook uit het feit dat twee afgevaardigden van de Grote Vergadering de opdracht kregen om in 1675 aan Bleiswijk (en Zoetermeer) te vragen een gift te doen aan de Sociëteit¹¹¹.

In november 1678 werd er een Dankdagcollecte gehouden ten behoeve van de Sociëteit¹¹². De verhoudingen zijn anders dan de collecte in 1675, maar dat kan (speculerende) komen omdat Dankdag op een doordeweekse dag werd gevierd en er mogelijk een andere verhouding was aan kerkgangers. Toch laat ook dit overzicht zien dat Bleiswijk niet tot de armste plattelandsgemeenten behoorde. De opbrengst van de Dankdagcollecte ziet er als volgt uit:

¹⁰⁹ Tideman, *Biographische naamlijst*, 214.

¹¹⁰ GAR, Archief RGR, inv. nr. 146, f. 176-177.

¹¹¹ GAR, Archief RGR, inv. nr. 146, f. 173.

¹¹² GAR, Archief RGR, inv. nr. 146, f. 244.

Rotterdam	797	gulden
Amsterdam	503	“
Leiden	151	“
Utrecht	142	“
Gouda	122	“
Hoorn	119	“
Den Haag	114	“
Alkmaar	106	“
Haarlem	75	“
Gorinchem	51	“
Nijmegen	48	“
Amersfoort	27	“
Schoonhoven	26	“
Delft	22	“
Zoetermeer	21	“
Dokkum	21	“
Nieuwkoop	17	“
Noordwijk	16	“
Hazerswoude	14	“
Bleiswijk	13	“
Nieuwpoort	11	“
Zevenhuizen	9	“
Zevenhoven	9	“
Maasland	9	“
Oude Wetering	9	“
Berkel	7	“
Zwammerdam	6	“
Woerden	5	“
Vlaardingen	5	“

In mei 1686 moest een tekort van de Sociëteit weggewerkt worden. Vanwege dat tekort werd er geïnd bij alle gemeenten. Er werd nauwkeurig tot in de 1/16 % berekend welk aandeel er per gemeente afgedragen moest worden. Bleiswijk moest 3/8 % van het tekort afdragen. Twee gemeenten moesten elk 5/16 % afdragen, acht gemeenten 1/4 % en vijf gemeenten 1/8 %. Ook hieruit is op te maken dat Bleiswijk niet de kleinste of armste plattelandsgemeente was. Zoetermeer kwam uit op 1¼ %. Amsterdam en Rotterdam werden belast voor respectievelijk 42% en 30%¹¹³.

¹¹³ GAR, Archief RGR, inv. nr. 146, f. 435.

Een overzicht van consenten¹¹⁴ in mei 1688, laat zien dat Bleiswijk met een heffing van 20 gulden onder de kleine kerken is ingedeeld met Zevenhoven, Zevenhuizen en Berkel. Daarboven komen, bij de kleine kerken, met 24 gulden Haarlem, Den Briel, Noordwijk, Hazerswoude en Waddinxveen. Onder de twintig gulden zijn nog dertien gemeenten die ingedeeld zijn met een heffing van 16, 12 en 10 gulden. Zoetermeer werd onder de grote kerken ingedeeld en consenteerde 100 gulden. Amsterdam en Rotterdam brengen met respectievelijk 4682 en 2365 gulden het meeste in. Onder de kleine kerken is Bleiswijk, volgens dit overzicht van consenten, niet de minst welvarende¹¹⁵ (zie bijlage 2).

De bovenstaande overzichten in deze paragraaf laten zien dat Bleiswijk van de plattelandsgemeenten niet tot de kleinste en/of minst welvarende remonstrantse gemeenten behoorde. Van de plattelandsgemeenten behoorde zij tot de middenmoot of tot de bovenste helft. De overzichten maken ook duidelijk dat er grote verschillen zijn tussen de plattelandsgemeenten en de gemeenten in de steden.

¹¹⁴ Consent in deze betekenis is niet meer in gebruik. Een consent (ontleend aan het Oud-Frans) is een voor éénmaal toegestane belasting; een bedrag waarvan heffing (door een vertegenwoordigend lichaam) is toegestaan, uit *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, J.A.N. Knuttel ed. (Den Haag en Leiden 1916). Het werkwoord consenteren heeft als betekenis: vergunnen, toestemmen in iets, het inwilligen, verlenen, uit *Middelnederlandsch Woordenboek*, E. Verwijs en J. Verdam ed. (Den Haag 1894). In de relatie Sociëteit - Bleiswijkse remonstrantse gemeente komt hier naar voren dat Bleiswijk een zekere autonomie heeft. Bleiswijk vergunt, verleende een bedrag dat door de Sociëteit werd belast.

¹¹⁵ GAR, Archief RGR, inv. nr. 146, f. 475-476.

Deel V

DE BLOEI VAN DE REMONSTRANTSE GEMEENTE IN BLEISWIJK

Inleiding

Dit deel bestrijkt de periode van 1688 tot 1785. Het jaartal 1688 is gekozen omdat in dat jaar een aanvang werd gemaakt met het structureel verslaan van de kerkenraadsvergaderingen. Het jaar 1785 is gekozen omdat in dat jaar een predikant zijn intrede deed in een tijdperk waarin opstandige Bleiswijkers de remonstranten lastig gingen vallen en waarbij de predikant zelfs moest vluchten. In de periode 1688-1785 is een zekere bloei te bespeuren. Waar de grens ligt van bloei en achteruitgang is moeilijk te zeggen. Daarbij komt de vraag op wat je onder bloei verstaat. Betreft die het geestelijk leven, is het de financiële staat of gaat het om het aantal leden? In dit deel wordt onder 'bloei' verstaan, het grote aantal leden en de financiële zelfstandigheid (niet financieel afhankelijk van de Sociëteit).

Over het aantal leden is pas tijdens de Bataafse Republiek iets met zekerheid te zeggen. Toch kan er aan de hand van een ongedateerde ledenlijst uit de jaren 60 en 70 van de 18^e eeuw en van doopboeken iets gezegd worden over het aantal leden.

Wat betreft de financiën kan er met behulp van de rekeningboeken van Bleiswijk, repartitieboeken van de Remonstrantse Broederschap (repartitie betekent: verdeling naar de kosten), kerkenraadsverslagen en de verslagen van de Grote Vergadering enig inzicht verkregen worden¹¹⁶. De rekeningboeken van Bleiswijk laten geen scheiding zien van kerk en diaconie. De interesten, collecten, giften, opgehaalde huishuren, enzovoort, staan onder elkaar bij de inkomsten. Bij de uitgaven staan onder andere de betalingen voor de traktementen voor de predikant, de giften aan armen en betalingen aan de timmerman. De vroege rekeningboeken zijn niet gespecificeerd en daar valt niet veel uit op te maken. De repartitieboeken van de Remonstrantse Broederschap laten duidelijk zien wie wat contribueerde en/of consenteerde¹¹⁷.

¹¹⁶ Geldbedragen worden hier afgerond in guldens. Het geldstelsel in de Republiek was niet decimaal: 16 penningen zaten in een stuiver en twintig stuivers in een gulden.

¹¹⁷ Repartitieboek, registers met begrotingen van de Broederschap en omslag van de lasten over de contribuerende gemeenten 1692-1712, Het Utrechts Archief (HUA), Archief van de Remonstrantse Broederschap 1619-1982, (Archief RB), inv. nr. 472.

Repartitieboek, registers met begrotingen van de Broederschap en omslag van de lasten over de contribuerende gemeenten 1736-1756, HUA, Archief RB, inv. nr. 474.

Over het remonstrantse geestelijk leven in Bleiswijk, van deze periode, zijn geen relevante gegevens gevonden.

1 De predikanten tussen 1688 en 1785¹¹⁸

Deze paragraaf laat de predikanten in de periode tussen 1688 en 1785 de revue passeren. Over sommige predikanten valt niets te melden. Toch, om het lijstje compleet te maken, worden allen genoemd. Zij hebben uiteindelijk deel uitgemaakt van een kerkelijke gemeente waarvan zij als predikanten een spil waren.

In 1688 werd, na de dood van Egbertus Aerssen, de predikant Petrus Pelt beroepen in Bleiswijk. Hij was degene die de aantekeningen van zijn voorganger samengevat opgetekend heeft in het eerste resolutieboek (zie deel 4, paragraaf 1). Met Pelt begint het structurele schrijven van de kerkenraadsverslagen in Bleiswijk. Opvallend bij deze verslagen is:

1. dat elk jaar de mededeling over gekozen en bevestigde ambtsdragers op de tweede pinksterdag terugkomt
2. dat bij iedere Avondmaalsviering vermeld wordt of er wel of niet nieuwe leden hebben aangezetten (de nieuwe leden worden bij de naam genoemd). De nieuwe leden van buiten Bleiswijk werden genoemd met de plaats van herkomst (eventueel met attestatie)
3. dat de kerkenraadsverslagen door de predikanten zelf lijken te zijn genotuleerd en dat bij de aanvang van hun ambtstermijn een introductie geschreven werd die ongeveer begint met de woorden: “Kerken-Handelingen gedurende den tijd der Bedieninge van...”. Hierna volgt meestal een kort verslag wanneer de betreffende predikant bevestigd werd en door wie.

Op 2 januari 1695, nadat Pelt naar Leiden was vertrokken, werd dominee Georgius van Zonhoven bevestigd. Na Van Zonhoven, die op 12 april 1700 afscheid preekte, en naar

Repartitieboek, registers met begrotingen van de Broederschap en omslag van de lasten over de contribuërende gemeenten 1773-1780, HUA, Archief RB, inv. nr. 476.

Begrotingen van de Broederschap en omslag van de lasten over de contribuërende gemeente, 1646-1788, HUA, Archief RB, inv. nr. 477.

¹¹⁸ Resolutie- (van 1671-1798) en rekeningboek (met rekeningen van inkomsten en uitgaven van 1673-1735) van de kerkeraad van de Remonstrantse gemeente van Bleiswijk, Nationaal Archief Den Haag (NA), Archief van de Remonstrantse gemeente van Bleiswijk (Archief RGB), inv. nr. 1. Vanaf f. 9 is de nummering niet meer op volgorde of wordt er helemaal niet meer genummerd.

Leiden vertrok, nam op 23 mei 1700 Johannes Molinaeus de Jonge het beroep aan in Bleiswijk. In 1703 stierf hij.

In het verslag van 9 september 1703 staat vermeld dat François Voegen geïnstalleerd is. Opmerkelijk is dat Voegen hier verslag uitbracht hoe een predikant beroepen werd. Hier wordt de rol van de gemeente destijds duidelijker. Naast de ouderlingen en diakenen hadden ook de mannelijke gemeenteleden stemrecht. Na de genomineerde predikanten gehoord te hebben werd er gestemd en daarbij golden de meeste stemmen. Voegen schreef dat ook hij op deze wijze gekozen werd.

In de periode dat Voegen in Bleiswijk stond, van 1703 tot 1713, is het opvallend dat er per jaar de meeste kinderen werden gedoopt van de hele periode dat de remonstrantse gemeente in Bleiswijk bestaan heeft. Kwam het aantal dopelingen tot 1700 niet boven de 17 dopeling per jaar, tussen 1700 en 1712 komt het aantal per jaar, op twee uitzonderingen na, boven de 20 uit, met uitschieters van boven de 25 in de jaren 1703, 1708 en 1711. Daarna daalt het aantal onder de 18 dopelingen per jaar en vanaf 1731 komt het aantal niet meer boven de 10 dopelingen uit. Vanaf 1748 zelfs niet meer boven de vijf. Om een vergelijking te maken tussen het laatste kwart van de 17^e eeuw met de eerste kwart van de 18^e eeuw komen we tot de volgende conclusie: Tussen 1675 en 1699 had Bleiswijk 281 remonstrantse dopelingen. Tussen 1700 en 1724 waren dat er 458 (zie ook bijlage 5)¹¹⁹.

Dominee François Voegen overleed in 1713.

Op 3 juni 1714 werd dominee Petrus Phoenix (Fenix) bevestigd.

In de periode van Phoenix werden in 1722 artikelen opgesteld om “tot een Wet van onze kerk te maeken”. Dit “om de Rust en nochtand van onze gemeente alderbest te bevorderen”. Er was namelijk ruzie geweest in de vacante periode tussen Voegen en Phoenix omtrent de zeggenschap van afgetreden ambtsdragers. De artikelen hielden het volgende in:

1. de predikant heeft het recht van twee stemmen
2. afgetreden kerkenraadsleden behouden het recht van beroepen van een predikant met behoud van het recht van stemmen zoals elk gemeentelid
3. afgetreden kerkenraadsleden hebben het recht van stemmen van nieuwe kerkenraadsleden

¹¹⁹ Doopregisters van de Remonstrantse Gemeente 1671-1812, Gemeentearchief Bleiswijk (GAB), Archief van het Ambacht Bleiswijk (1520) 1521-1810 (1813) (Archief AB1), inv. nr. 1244-1245.

4. afgetreden kerkenraadsleden hebben het recht om de jaarlijkse kerkelijke rekening bij te wonen
5. afgetreden kerkenraadsleden hebben het recht van stemmen in het kopen en verkopen van obligaties of huizen die de kerk toebehoren
6. afgetreden kerkenraadsleden hebben het recht van stemmen in het aannemen en besteden van arme leden die ten laste van de gemeente mochten komen
7. afgetreden kerkenraadsleden hebben het recht van stemmen “in het vergeven van een Stoel of stoelen die ten voordeele van de kerk mogten openvallen”
8. afgetreden kerkenraadsleden hebben het recht van stemmen omtrent het repareren van huizen, kerk of tuin? tot 50 gulden. Boven dat bedrag is het recht alleen voor de regerende kerkenraden.

Uit de artikelen is op te maken dat het ongenoegen met name uit de hoek van de afgetreden ambtsdragers kwam. Hieruit is ook op te maken dat de afgetreden ambtsdragers veel invloed konden blijven uitoefenen in het besturen van de kerk. Het is niet verwonderlijk dat veel namen regelmatig terugkomen als ambtsdragers. Het is voor te stellen dat een selecte groep mannen het besturen van de gemeente in handen had. De formele groep van ambtsdragers werd door deze artikelen uitgebreid met bestuurders die in een volgende ronde weer de formele ambtsdragers zouden worden.

Nadat dominee Phoenix wegens een ongemak zijn ambt neerlegde in 1732, werd zijn plaats in 1733 ingenomen door Petrus Rees. Over de periode van Rees staan in de kerkenraadsverslagen van Bleiswijk alleen de jaarlijkse verkiezingen van ambtsdragers vermeld. Deze verslaglegging is wel in een ander handschrift geschreven, maar zonder de gebruikelijke introductie van de predikant. Mogelijk is die verslaglegging niet van Rees zelf. Tevens is er in de periode van Rees een gat tussen 1742 en 1757 in de verslaglegging.

Rees werd in de verslagen van de Grote Vergadering, op drie keer na, over zijn hele periode van 23 jaar, als predikant van Bleiswijk, als aanwezig gemeld en daarbij is hij ook vaak eerste of tweede scriba (secretaris). In 1747 nam Rees op zich om de, door vlekken onleesbare, bladen van het resolutieboek van de Grote Vergadering over te

schrijven. Deze bladen moesten daarna wel opnieuw geautoriseerd worden door middel van handtekeningen¹²⁰.

Rees had zich voor de Grote Vergadering van juni 1751 schriftelijk ziek gemeld¹²¹. In dezelfde brief schreef hij dat hij ene Paulus Fatsoen verscheidene malen had uitgenodigd voor deelname aan het Avondmaal. Hij meldde dit naar aanleiding van het in de vorige vergadering ingebrachte punt over de vraag of collegianten¹²² aan het Avondmaal mochten deelnemen. Er werd toen besloten dat het weigeren daarvan in strijd is met christelijke verdraagzaamheid¹²³.

Na Rees kwam dominee Justus Buiteweg in 1757. Buiteweg lijkt een accuraat man geweest te zijn. Hij schreef uitvoeriger dan zijn voorgangers en uit zijn periode is een ledenlijst voorhanden. Hij werd in mei 1757 bevestigd en ging vanwege “Zwaare Herschen Ziekte zeer verzwakt in Zijn geheugen”¹²⁴ met emeritaat (ambtsrust) in 1782. Hij werd toen “Salvo Honore lid” van de Sociëteit en stond een deel van zijn traktement van een emeritus af. Op 12 september 1782 werd wegens het vertrek van Buiteweg een bijzondere vergadering gehouden waarbij alle ambtsdragers aanwezig waren. Op de 29ste van deze maand kwam de vergadering weer bijeen (waarbij alleen de diaken Willem Westhoek ontbrak omdat hij die dag trouwde) om de eventueel te beroepen predikanten te nomineren. De genomineerden waren de predikanten Van Reeze uit Zwammerdam, Konijnenburg uit Hazerswoude, Weiland uit Woerden en de proponent¹²⁵ Bessan. Er werd een rooster voor proefpreken voor deze genomineerden opgesteld en het logement voor deze predikanten, als zij in Bleiswijk zouden zijn, geregeld. In november 1782 werd gemeld dat Reeze en Konijnenburg bedankt hadden voor het beroep van Bleiswijk. Bessan had inmiddels een beroep aangenomen in Berkel en Weiland haakte af omdat hij in Bleiswijk er niet financieel op vooruit zou gaan. Na deze mislukking werd kennelijk gekeken naar de voorzieningen die Bleiswijk te bieden had voor een predikant, want er werden allerlei condities verbeterd. Zo werd

¹²⁰ Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1736-1772, Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Archieven van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam, 1618-1986 (Archief RGR), inv. nr. 148, f. 168.

¹²¹ GAR, Archief RGR, inv. nr. 148, f. 213

¹²² Collegianten waren leden van zekere onafhankelijke godsdienstige verenigingen in de 17^e en 18^e eeuw, opgericht door de gebr. Codde te Warmond en later verlegd naar Rijnsburg.

¹²³ GAR, Archief RGR, inv. nr. 148, f. 208.

¹²⁴ Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1773-1789, GAR, Archief RGR, inv. nr. 149, juni 1782.

¹²⁵ Een proponent is een theoloog die de graad van kandidaat heeft en nog de kerkelijke examens moet doen om beroepbaar te zijn.

besloten dat de predikant, naast het traktement, onder andere, ook kinderbijslag en 100 gulden voor turf en hout zou krijgen. Verder werden de preekdiensten in de wintermaanden aangepast en de pastorie zou vergroot worden door het huis benoorden de pastorie er bij te betrekken.

De proponent Jan van Vollenhoven werd op 20 maart 1783 beroepen en hij nam het beroep aan. Op 1 juni 1783 doet Van Vollenhoven zijn intrede in Bleiswijk. Hij werd bevestigd door dominee Cornelis Nozeman uit Rotterdam, maar op 7 augustus 1785 preekte Van Vollenhoven alweer zijn afscheid om naar Rotterdam te gaan. De genomineerden voor de vacant gekomen plaats waren: Abr. Maas uit Zegwaard, Jan Bessan uit Berkel en Bartholomeus Albertus IJzendoorn uit Oude Wetering. Op 11 september 1785 doet IJzendoorn intrede.

2 De ongedateerde ledenlijst van Buiteweg

Uit de periode van dominee Buiteweg is een ongedateerde ledenlijst bekend¹²⁶. Van der Spiegel heeft, mede aan de hand van Buitewegs handschrift, deze lijst gedateerd tussen 1758/'60 en 1776/'77¹²⁷. Van der Spiegel schrijft in zijn artikel dat er op de lijst minstens één lid ontbreekt dat in deze periode, volgens het resolutieboek van 3 oktober 1769, wel belijdenis gedaan heeft. Op de ledenlijst staan 46 nog in leven zijnde leden. De verhouding op de ledenlijst van nog in leven zijnde leden, laat zich als volgt lezen: 7 echtparen, 2 gehuwde vrouwen, 8 weduwnaars, 1 weduwe, 12 vrouwen en 9 mannen. Op de ledenlijst werden niet de kinderen gemeld omdat de Remonstrantse Broederschap geen geboorte- en doopleden kende/kent. Ook zijn de mensen niet vermeld die wel remonstrants gezind waren, maar geen belijdend lid waren. Om te laten zien dat de remonstrantse gemeenschap een groter aantal zielen had (met zielen wordt bedoeld het totaal aantal remonstrants gezinden, leden en niet-leden) dan de 46 leden, kan er onder andere naar de doopboeken gekeken worden. Van 1758 tot 1777 zijn er 24 dopelingen geweest¹²⁸. Aan de hand van de doopboeken is op te maken dat enkele alleenstaanden op de ledenlijst een echtpaar vormden omdat zij als ouders genoemd worden van een dopeling. Buiteweg heeft die alleenstaanden dus niet als echtpaar genoteerd. Het kan, bijvoorbeeld, zijn dat deze alleenstaanden in de loop van de tijd met elkaar trouwden en

¹²⁶ Lijst van lidmaten van de Remonstrantse Gemeente van Bleiswijk, NA, Archief RGB, inv. nr. 18.

¹²⁷ R.A. van der Spiegel, 'Lidmatenregister van de Remonstrantse Gemeente te Bleiswijk (1758/'60-1776/'77)', *De Nederlandsche Leeuw*, jaargang 114, nr. 6-8 (Leuven juni-augustus 1997) 279-282.

¹²⁸ GAB, Archief ABl., inv. nr. 1245.

dat dit niet op de lijst werd bijgewerkt, of dat de een later dan de ander lid werd van de gemeente en dat zij niet op de lijst gekoppeld werden. Een vijftiental dopelingen kan bijna met zekerheid geïdentificeerd worden als dopelingen van ouders die beiden als alleenstaanden op de ledenlijst staan. Van twee dopelingen worden van elk één ouder genoemd. De andere zeven dopelingen zijn van ouders die niet tot de 46 leden behoren, maar die ouders zullen op z'n minst remonstrants gezind geweest zijn. Een correctie hierop is dat een ouderpaar, dat als vertrokken naar Rotterdam stond vermeld, vier kinderen had laten dopen. Dit ouderpaar was niet meegeteld bij de 46, de dopelingen kunnen dus niet als zielen bij de 46 leden geteld worden omdat die hoogstwaarschijnlijk meegegaan zijn met hun ouders naar Rotterdam.

De op de lijst niet genoemde ouders (totaal acht) van dopelingen zouden (als zij in 1777 nog leefden en in Bleiswijk woonden) als zielen meegerekend kunnen worden. De overgebleven 20 dopelingen kunnen (als zij in 1777 nog in leven waren en in Bleiswijk woonden) ook meegerekend worden. Bij de 46 leden zouden volgens deze berekening nog 28 remonstrants gezinden bijgeteld kunnen worden. Het totaal aantal zielen zou dan komen op 74.

Omdat op de lijst minstens één lid ontbreekt en omdat, zo blijkt, de lijst onzorgvuldig bijgehouden werd, is het bovenstaande speculatief. Hier kan een beeld gegeven worden en geen conclusie getrokken worden.

3 Bleiswijk en de geldelijke inkomsten en uitgaven¹²⁹

In deze paragraaf wordt de relatie tussen de remonstrantse gemeente van Bleiswijk en de Grote Vergadering in de periode van 1688 tot 1785 behandeld over geldelijke kwesties. Hiermee kan aangetoond worden in hoeverre Bleiswijk als plattelandsgemeente financieel (on)afhankelijk was van de Sociëteit. Om nog meer inzicht te krijgen in de Bleiswijkse financiën worden daarna vergelijkingen met andere gemeenten van de Remonstrantse Broederschap gemaakt. Vervolgens worden financiële zaken besproken die meer betrekking hebben op de gemeente zelf.

¹²⁹ Resolutie- (van 1671-1798) en rekeningboek (met rekeningen van inkomsten en uitgaven van 1673-1735) van de kerkeraad van de Remonstrantse Gemeente van Bleiswijk, NA, Archief RGB, inv. nr. 1. Vanaf f. 9 is de nummering niet meer op volgorde of wordt er helemaal niet meer genummerd. Resolutieboek- (van 1798-1839) en rekeningboek (met rekeningen van inkomsten en uitgaven van 1735-1846) van de kerkeraad van de Remonstrantse Gemeente van Bleiswijk, NA, Archief RGB, inv. nr. 2, f. ongenummerd.

De financiën in relatie met de Grote Vergadering

In de Grote Vergadering van 1743¹³⁰ werd verzocht dat alle subsidietrekkende gemeenten, waaronder Bleiswijk, vanwege de hoge lasten van de Sociëteit, opening van financiële zaken moesten doen. In de eerste sessie van de volgende Grote Vergadering in 1744 werd opgemerkt dat Bleiswijk met Zevenhuizen, Oude Wetering en Boskoop daarvan in gebreke was gebleven. De vergadering vroeg naar de redenen daarvan. Bleiswijk en de andere werden daarom apart gehoord door speciaal daarvoor aangestelde afgevaardigden. In de derde sessie werd door de gecommiteerden verslag uitgebracht. Bleiswijk bleef behoefte houden aan subsidie, maar in plaats van 230 gulden werd de subsidie verlaagd naar 100 gulden. Bleiswijk werd dan niet meer gevraagd te consenteren. Tot die tijd consenteerde Bleiswijk 25 gulden¹³¹ (zie bijlage 2). In de Bleiswijkse rekeningboeken zijn de subsidies als zodanig niet te achterhalen in de lijst van inkomsten. De repartitieboeken laten zien dat deze subsidies als traktement rechtstreeks naar de predikant gingen. Het deel van het traktement dat door de remonstrantse gemeente betaald werd staat wel duidelijk in de lijst van de Bleiswijkse uitgaven. De consenten staan in de rekening- en repartitieboeken los van traktementen en subsidies geboekt. Die werden dus niet op de één of andere manier verrekend. Deze consenten gingen naar de Sociëteit. De predikant kreeg in deze tijd 500 gulden per jaar aan traktement. De gemeente betaalde tot 1744 270 gulden aan de predikant. Dit traktement werd door de Sociëteit met 230 gulden, als subsidie, aangevuld tot 500 gulden en dit bedrag werd rechtstreeks aan de predikant betaald. Daarna werd dat bedrag voor Bleiswijk verhoogd van 270 naar 400 gulden (100 gulden werd gesubsidieerd door de Sociëteit).

In juni 1757 werd er in de Grote Vergadering besloten dat alle subsidietrekkende gemeenten een lijst van effecten aan de Sociëteit moesten sturen. Bleiswijk weigerde dat te doen. De Grote Vergadering ging daarmee akkoord, maar wel onder de belofte dat Bleiswijk niet zal verkopen voordat de boekhouder van de Sociëteit daarvan in kennis werd gesteld¹³². In april 1766, was er wederom een verzoek van inzage in de financiële zaken van onder andere Bleiswijk¹³³. Bleiswijk wilde dat kennelijk niet want

¹³⁰ GAR, Archief RGR, inv. nr. 148, f. 95.

¹³¹ GAR, Archief RGR, inv. nr. 148, f. 104 en 108.

NA, Archief RGB, inv. nr. 1, f. ongenummerd.

¹³² GAR, Archief RGR, inv. nr. 148, f. 343 en 352.

¹³³ GAR, Archief RGR, inv. nr. 148, f. 445, 450-451.

er werd vrijstelling verkregen¹³⁴. Uit deze voorbeelden is op te maken dat de gemeente autonoom was/is ten opzichte van de Sociëteit/Grote Vergadering.

In juni 1781 ging Bleiswijk akkoord om de 100 gulden die de Sociëteit subsidieerde, als aanvulling op het traktement van de predikant, aan de Sociëteit te consenteren. Ook in juni 1782 werd dat bedrag geconsenteerd. Hieruit is op te maken dat Bleiswijk in deze twee jaren financieel onafhankelijk was. (Na 1792 werd de subsidie van 100 gulden helemaal niet meer gegeven.)

De financiën in breder verband binnen de Broederschap

Bleiswijk heeft in de 18^e eeuw met enkele onderbrekingen jaarlijks geconsenteerd. De steden Amsterdam en Rotterdam waren de grootse geldinbrengers. Vanaf 1702 lijkt er structureel geld uit de rijkere gemeenten geput te worden. Vanaf dat jaar werd jaarlijks, om de tekorten weg te werken, aan sommige gemeenten gevraagd te consenteren. In bijlage 2 zijn deze bedragen in een tabel gezet en kan gezien worden hoe die bedragen van Bleiswijk zich verhouden met andere gemeenten die consenteerden. Van de plattelandsgemeenten die consenteerden bleef Bleiswijk in de middenmoot met uitschieters naar het niveau van de steden. Tussen 1732 en 1742 komt Bleiswijk dicht bij Delft en in het jaar 1771 consenteerde Bleiswijk, met 50 gulden, evenveel als de steden Haarlem en Leiden.

Zoals hierboven beschreven is, had Bleiswijk in 1744 nog steeds behoefte aan subsidie van de Sociëteit. Die werd toen van 230 gulden verlaagd naar 100 gulden. Er werd aan enkele gesubsidieerde gemeenten dus evengoed een consent gevraagd zoals dat bij bijvoorbeeld Bleiswijk het geval was. Bleiswijk had geld overgehouden en stelde dat ter beschikking van de Sociëteit. In 1781 en 1782 consenteerde Bleiswijk 100 gulden en dat was het bedrag dat sinds 1744 gesubsidieerd werd. In die twee jaren was Bleiswijk dus financieel onafhankelijk.

In bijlage 3 is nog een overzicht te zien van collecten die landelijk gehouden werden in de gemeenten ten behoeve van de Sociëteit. In het jaar 1695 was de collecte in Bleiswijk voor de Broederschap, op die van Noordwijk en Nieuwkoop na, groter dan andere plattelandsgemeenten¹³⁵. In de periode van 1703-1713, waarin de meeste

¹³⁴ GAR, Archief RGR, inv. nr. 148, f. 471.

¹³⁵ Joannes Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap. Biographische naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten, met historische aanteekeningen omtrent hare kweekschool en gemeenten*. H.C. Rogge en B. Tideman Jzn. ed. (2^e druk; Amsterdam 1905) 214.

dopelingen per jaar geteld kunnen worden in de hele bestaansperiode van de remonstrantse gemeente van Bleiswijk, moet Bleiswijk haar meeste leden gehad hebben. Een echt bewijs kan hiervan niet gegeven worden omdat over die periode 1703-1713 geen ledenlijst voorhanden is. Aannemelijk is het wel, temeer omdat de collecten in deze periode, in vergelijking met andere plattelandsgemeenten, groot waren (zie bijlage 3).

Tegenstrijdig is evenwel dat in de periode van de financiële onafhankelijkheid (1757-1783), het aantal dopelingen minimaal is. Slecht 0 tot 3 dopelingen per jaar kunnen er geteld worden. Je zou hieruit kunnen concluderen dat de gemeente in die periode een zekere welstand kende bij een kleinere omvang. De gemeente had dan ook het meeste inkomen van interest van effecten.

Een voorzichtige conclusie is daarom dat tussen 1703 en 1713 de gemeente bloeide wat betreft het aantal leden. Tussen 1757 en 1783 kende de gemeente de grootste financiële onafhankelijkheid bij een kleiner aantal leden. De financiële onafhankelijkheid is mede te danken aan de ontvangen giften en legaten. In de volgende subparagraaf volgt een overzicht.

Ontvangen giften en legaten in de periode 1688-1785

De remonstrantse gemeente kreeg in de periode 1688-1785 aardig wat giften en legaten. Kennelijk werden die goed belegd, want later zou de gemeente redelijk onafhankelijk van de Sociëteit kunnen voortbestaan.

In juli 1690 ging Bleiswijk akkoord om 1/10 deel van de legaten, die het komende jaar zouden binnenkomen, af te staan aan de Sociëteit om het tekort te dekken. In een kerkenraadsvergadering in 1691 werd gerefereerd aan de Grote Vergadering waarin verzocht werd dat van de legaten die de gemeenten zouden krijgen, i.p.v. 1/10, nu 1/4 af te dragen. Bleiswijk ging hiermee akkoord¹³⁶ (Utrecht en Hoorn weigerden¹³⁷).

In 1689 werd vermeld dat dominee Aerssen per testament aan de kerk een bedrag van 1000 gulden had nagelaten¹³⁸.

Op 13 januari 1695 kwam er een opvallende gift van 600 gulden binnen van ene Maijke Gerrits Brouwer. Zij wordt in het kerkenraadsverslag een “mennanitische

Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap 1668-1697, GAR, Archief RGR, inv. nr. 146, f. 541-542.

¹³⁶ NA, Archief RGB, inv. nr. 1, f. 3.

¹³⁷ GAR, Archief RGR, inv. nr. 146, f. 509.

¹³⁸ NA, Archief RGB, inv. nr. 1, f. 2.

weduwe” genoemd. Doopsgezinde kerken waren in die tijd, net als de remonstrantse, officieel verboden en kennelijk kerkte deze vrouw bij de remonstranten. Later in dat jaar, op 6 november, kwam daar nog eens 1000 gulden bij. In 1697 was kennelijk deze weduwe gestorven want per testament kwam er een bedrag binnen van weer 600 gulden¹³⁹.

Op 15 mei 1707 kwam er weer een bijzondere gift binnen van een weduwe. Er staat beschreven dat zij 200 gulden schenkt op voorwaarde dat zij elk jaar 6 gulden uitgekeerd krijgt. In een ander handschrift werd daar als “nota bene” bijgeschreven dat de vrouw is gestorven en dat er per testament nog eens 100 gulden werd nagelaten¹⁴⁰. Een sterfdatum van deze vrouw werd niet vermeld.

In juni van 1760 jaar kwam er een legaat van netto 333 gulden binnen en in respectievelijk 1763 en augustus 1780 nog eens 3000 en 1000 gulden.

Diaconale zaken

In deze subparagraaf worden de meldingen in de kerkenraadsverslagen aangaande de diaconale hulpverlening nader bekeken. Het is opvallend dat veelal dezelfde personen hulp kregen over een langdurige periode. Buiten de goede particuliere gevers was de kerk veelal de enige instantie die dit soort hulp bood. Deze subparagraaf laat op z’n minst twee zaken zien. Allereerst dat de remonstrantse gemeente in Bleiswijk ook een kerk was waar plaats was voor armen. Als tweede dat er geld was om diaconale hulp te bieden

In het jaar 1707 was er een verzoek van ene Claas Jansz. Cleijn aan de gemeente of deze enige last van hem wilde overnemen. Er is hier sprake van transportereren van goederen. Het verzoek werd niet ingewilligd om niet een brug te slaan voor anderen die op hetzelfde idee zouden komen. Deze Cleijn was overigens geen lid van de gemeente, wel kerkganger¹⁴¹. Tegenwoordig zou hij ‘vriend’ of ‘belangstellende’ genoemd worden. In juli 1773 vroeg voormalig lid diaken Willem Trim wonende in Zevenhuizen, om financiële steun. Zijn verzoek werd ingewilligd. Hij kreeg wekelijks 10 stuivers. In een verslag van een jaar later werd gemeld dat deze Trim is overleden.

In november 1777 kregen de leden Pieter Chielle de Heer en zijn vrouw Gerritje Vlissing diaconale hulp in de vorm van 3½ tarwebrood per week en, voor de winter,

¹³⁹ NA, Archief RGB, inv. nr. 1, f. 4 en 5.

¹⁴⁰ NA, Archief RGB, inv. nr. 1, f. 7.

¹⁴¹ NA, Archief RGB, inv. nr. 1, f. 7.

geld voor een half varken. Een paar dagen later komt eerstgenoemde weer terug in verband met een “ongemak in de mond”. De kerkenraad besloot de behandeling daarvan te betalen. In juni 1778 werd het verschaffen van brood gecontinueerd. In dezelfde maand kreeg Pieter de Heer ook geld voor de behandeling aan zijn wang. De kerkenraad maakte in januari 1779 melding dat Pieter de Heer is overleden. Zijn vrouw kreeg toen een aangepaste hoeveelheid brood.

In juni 1778 kreeg ene Arie Hofland diaconale hulp in de vorm van brood en geld voor huishuur. Een jaar later werd besloten dat diaconale hulp, zoals hierboven is beschreven, aan Hofland en de weduwe De Heer wordt gecontinueerd.

Andere geldelijke uitgaven

In 1774 moest de voorzanger wegens ouderdom en andere gebreken zijn functie neerleggen. De voorzanger was een betaalde kracht. Hij werd vervangen.

In oktober 1777 werd melding gemaakt van het overlijden van de stovenzetster en schoonmaakster Anna van Niekerk. De twee vrouwen Neeltje Staalduinen, weduwe van Snel, en Jannetje de Jong, vrouw van Bastiaan den Tuinder, hadden zich gemeld om het werk over te nemen. Voor het stovenzetten werd de weduwe Snel voorlopig aangesteld (het werd immers winter). Er werd verder nog geen beslissing genomen. In mei 1778 werd de weduwe Snel aangesteld tot stovenzetster en schoonmaakster. Evenals de voorzanger werd de stovenzetster betaald voor dit werk.

In maart 1799 vertrok de stovenzetster weduwe Snel met haar dochter naar Hazerswoude. Zij werd, tijdelijk, vervangen door Ingetje Hartevelde, weduwe van Cornelis v. d. Jagt. Op 8 mei 1801 werd de aanstelling als stovenzetster van Ingetje Hartevelde voor een jaar verlengd. In juni 1819 overleed Ingetje Hartevelde. Alida Smit, echtgenote van Adriaan Vis, ging haar vervangen als koster voor veertien gulden en acht stuivers per jaar.

In het kerkenraadsverslag van 26 januari 1784 werd geschreven dat Bleiswijk overging tot het zingen van de berijmde psalmen van het kunstgenootschap “onder de zinspreuk Laus Deo, Salus populo”¹⁴². Op 30 maart werd besloten die psalmboeken te kopen bij boekverkoper Lindenberg te Rotterdam. Om redenen (die niet genoemd werden) was er uitstel geweest, maar de bestelling zou toch bij Lindenberg blijven omdat hij al veel

¹⁴² Deze psalmberijming wordt nu nog gebruikt bij sommige behoudende kerken zoals bij de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk.

moeite gedaan had om aan die psalmboeken te komen. In de Grote Vergadering werd in 1770 al melding gemaakt van de psalmberijming. Alle gemeenten waren toen, op enkele na, al voorstanders van deze berijming¹⁴³.

In juli 1773 werd besloten om 600 gulden vrij te maken, door middel van het verzilveren van een obligatie, voor het repareren van het dak van de kerk.

Slot

Resumerend kan gezegd worden dat de bloei wat betreft het aantal leden aan het begin van de 18^e eeuw gesitueerd kan worden. In die periode kunnen de meeste dopelingen geteld worden en waren de collecteopbrengsten aanzienlijk in vergelijking met andere plattelandsgemeenten en enkele gemeenten in steden.

In de periode van Buiteweg, 1757 tot 1783, kan misschien gesproken worden van bloei die zich uitte in enige financiële onafhankelijkheid. Dit is voorzichtig te concluderen omdat, naast het ontvangen van legaten en het bieden van diaconale hulp, de gemeente:

-zelf het dak, in 1773, voor 600 gulden kon laten repareren

-zelf het volledige traktement van de predikant in 1781 en 1782 kon betalen

-de condities voor de nieuwe predikant kon verbeteren.

Deze bloei van financiële onafhankelijkheid was betrekkelijk want juist in deze periode waren er slechts nul tot drie dopelingen per jaar. Het meeste geld kwam daarom niet van gemeenteleden, maar van, in de loop van de tijd gekochte, effecten.

De materiële welstand aan het eind van de 18^e eeuw was van korte duur. In juni 1784 werden grote kosten gemeld in verband met het vergroten van de pastorie. In 1783 liet het rekeningboek al een tekort zien van 401 gulden. Dit jaarlijks tekort zou zeker nog tien jaar aanhouden.

Vanwege die verbouwingskosten van de pastorie werd, om geen effecten te hoeven verkopen, van de diaken Jan Hartevelt en de weduwe Pijnaker respectievelijk 600 en 200 gulden geleend tegen een rente van 3 procent per jaar. Het zou tot in het begin van de 19^e eeuw duren eer die bedragen terugbetaald werden aan de erven van Hartevelt en Pijnaker.

¹⁴³ GAR, Archief RGR, inv. nr. 148, f. 510-511 en 522.

Deel VI

DE TELOORGANG VAN DE REMONSTRANTSE GEMEENTE IN BLEISWIJK

Inleiding

Na de bloeiperiode tot 1785 gaat het snel bergafwaarts met de remonstrantse gemeente in Bleiswijk. In dit deel worden de tekenen van teloorgang van de Bleiswijkse remonstrantse gemeente beschreven. Tijdens de omwenteling van de Republiek naar de Bataafse Republiek werden er in Bleiswijk twisten gemeld tussen patriotten en Oranjegezinden. Vele remonstranten konden zich goed vinden in het gedachtegoed van de patriotten. Hun beginselen ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ strookten met die van henzelf. In de periode van de omwenteling kreeg remonstrants Bleiswijk de grootste klap (ook letterlijk vielen er klappen).

Financieel ging het ook steeds slechter met de remonstrantse gemeente. De gemeente probeerde op verschillende wijzen aan geld te komen. Ondanks de slechtere financiële zaken vergat, zo zal ook in dit deel weer blijken, de gemeente haar armen niet. Dit deel eindigt bij 1865, het jaar waarin de gemeente ophield te bestaan.

1 De predikanten van 1785 tot 1865¹⁴⁴

Bleiswijk was, zo zal blijken, nogal stadhoudersgezind en dat botste met de remonstranten. Het aantal remonstrantse leden zou snel dalen. Het waren in Bleiswijk de predikanten IJzendoorn en Bruining die de patriottenbeweging steunden gedurende de omwenteling naar de Bataafse Republiek. Na Bruining zou de gematigde Van Mazijk 50 jaar in Bleiswijk staan. Vanaf 1815 tot 1846 zou Bleiswijk samen met Berkel bediend worden. Na 1846 werd Bleiswijk met Zevenhuizen gecombineerd.

¹⁴⁴ Resolutie- (van 1671-1798) en rekeningboek (met rekeningen van inkomsten en uitgaven van 1673-1735) van de kerkeraad van de Remonstrantse Gemeente Bleiswijk, Nationaal Archief Den Haag (NA), Archief van de Remonstrantse Gemeente van Bleiswijk (Archief RGB), inv. nr. 1, Vanaf f. 9 is de nummering niet meer op volgorde of wordt er helemaal niet meer genummerd.

Resolutie- (van 1798-1839) en rekeningboek (met rekeningen van inkomsten en uitgaven van 1735-1846) van de kerkeraad van de Remonstrantse Gemeente van Bleiswijk, NA, Archief RGB, inv. nr. 2, f. ongenummerd.

Resolutieboek (van 1840-1850) van de kerkeraad van de Remonstrantse gemeente Bleiswijk, NA, Archief RGB, inv. nr. 3, f. 1-13 en verder ongenummerd.

De predikanten IJzendoorn en Hazeveld, 1785-1792

Nadat dominee Jan van Vollenhoven in augustus 1785 afscheid had gepreikt, deed Bartholomeus Albertus IJzendoorn zijn intrede op 11 september 1785. In zijn periode werd van de kerkenraadsvergaderingen vooral verslag gedaan over diaconale werken. Na juni 1787 laat het resolutieboek een abrupt einde zien van de verslaggeving van dominee IJzendoorn.

De predikant Gerbrand Bruining, die vanaf 16 december 1792 Bleiswijk officieel ging bedienen, heeft toen een samenvatting gemaakt van de aantekeningen die ouderling Cornelis Harteveld maakte van de periode waarin niet geschreven kon worden door IJzendoorn. Uit deze optekeningen komen we aardig wat te weten van de roerige tijden tijdens de omwenteling die leidde tot de vorming van de Bataafse Republiek.

Bruining schreef dat IJzendoorn de gemeente Bleiswijk heeft moeten verlaten vanwege de vele onlusten in het vaderland en de reeks onheilen over de kerk van Bleiswijk.

IJzendoorn, die als staatsgezind bekend stond, moest op 18 september 1787, met zijn oude vader, vluchten zonder dat hij behoorlijk afscheid kon nemen van de kerkenraad. In de haast heeft hij zijn inboedel onder toezicht van zijn huishoudster, achter moeten laten. De huishoudster werd daarna door de prinsgezinden bedreigd en ondervraagd terwijl het huis van IJzendoorn doorzocht werd.

Een andere bron meldt dat IJzendoorn leider was van een gewapende burgerwacht. Deze burgerwacht werd opgericht onder de leuze “tot vrijheid, rust voor ’t vaderland, neemt men de wapens in de hand”. Tijdens huiszoekingen door de Oranjegezinden werden wapens en/of munitie gevonden in de pastorie en ook in de remonstrantse kerk¹⁴⁵.

Omdat de Bleiswijkse remonstrantse gemeente door de vlucht van IJzendoorn zonder predikant zat, kwam er vanuit Rotterdam, op 6 oktober 1787, namens de Sociëteit, een brief van de voormalige Bleiswijkse predikant Van Vollenhoven met de mededeling dat dominee Ferrang van Moordrecht op 7 oktober zou komen preken. Bleiswijk werd toen echter opgeschrikt door geweld waarbij zelfs een bakkerij in vlammen opging. Het preken werd afgeblazen, maar desondanks werd Ferrang door de bevolking uitgescholden, uitgeschreeuwd door het nog “niet bedaarde gemeen”.

¹⁴⁵ J.C. Kooyman, ‘Revolutionairen in Bleiswijk’, *Uit het oud-archief*, (www.bleiswijk.nl 2002), eerder gepubliceerd in *De Heraut*.

Ollefen en Bakker meldden dat op 3 november zelfs een dienstdoende Rotterdamse predikant van de preekstoel gehaald werd door de Oranjeaanhangers¹⁴⁶. Deze mededeling is twijfelachtig omdat er in het kerkenraadsverslag hier niets over te lezen is. Wel staat daarin dat proponent C. Wasserbaan, nadat de rust enigszins was weergekeerd, op 4, 11 en 18 november kwam preken.

Op 25 november werd de dienst wreed verstoord door een menigte opruiend volk. Die menigte kwam tijdens het gebed pratend, lachend en, met de klompen aan, stampvoetend binnen. De predikant kreeg die menigte toch stil door niet te provoceren. Vanwege de zeventiende verjaardag van prinses Louise, de dochter van stadhouder prins Willem V, besloot de kerkenraad op 28 november 1787 de gevel van de pastorie te versieren met het bord dat gebruikt was bij de installatie van stadhouder Willem V. De menigte geloofde kennelijk niet in de oprechtheid daarvan, want de huishoudster van de gevluchte predikant, die nog achtergebleven was in de pastorie, werd bedreigd en daarbij werd zelfs geschoten. De huishoudster vluchtte naar Rotterdam. De kerkpoort werd met lasterlijke teksten beklad.

Op 18 december 1787 werd een brief (met inconsequente spelling) bezorgd. Deze brief staat geciteerd in de opgetekende samenvatting van Bruining. Zoals eerder vermeld had Bruining die opgetekend naar de aantekeningen van ouderling Harteveld. De brief heeft de volgende inhoud:

“Publikati Alzoo wij en ervaring gekoomen zijn dat al de Armiijanen de oproermaakers zijn van de kettery en ons land in oproer gemaakt hebben. Zoo vinden wij burgers van Bleiswyk ons verpligt om nooit of te ewigen daage toe te staan, dat er weer armijaanse leer gepredikt wort, en dat niet alleen maar dat binnen den tijt van 8 daagen de kerk moet leedig gemaakt zijn en de huer of te koop gesteld worden, of dat wij burgers van bleijswyk hem anders om ver sullen koomen haalen, met al de armiyaan te huisen er bij: een Ider armijaan zij gewaarschout en wagne zig voor schande zegt het voord.”.

Hierop werd er 's avond nog een kerkenraadsvergadering gehouden in aanwezigheid van de baljuw. Die laatste beloofde te zullen waken. Vanwege de bedreigingen werden er op advies van de curator van de Sociëteit met kerstfeest geen kerkdiensten gehouden. Dat betekende dat er ook geen Avondmaal werd gevierd. Ook in oktober was er al vanwege de bedreigingen geen Avondmaal gevierd.

¹⁴⁶ L. van Ollefen en Rs. Bakker, *De Nederlandsche stad- en dorp-beschrijver* V (Amsterdam 1797).

Op 1 januari 1788 was het kerkgebouw het mikpunt want op die dag werden de ruiten ingegooid en een Te Koop-bord opgehangen dat van een ander huis was afgehaald. Een “schadelijk papier” dat aan de kerkpoort was bevestigd werd door de passerende baljuw verwijderd.

Op de 20ste van januari 1788 werd weer een dienst gehouden. De baljuw was gevraagd daarbij toezicht te houden. De dienst verliep rustig en men besloot de week daarop ook weer een dienst te houden. Die werd verstoord door heen en weer geloop, maar dankzij de baljuw en zijn dienaar liep het goed af. De volgende diensten werden ook steeds verstoord, maar liepen goed af. Uiteindelijk, na zes zondagen, werd de dienaar betaald en bedankt voor zijn goede diensten. De remonstranten vertrouwden er toen op dat het grootste gevaar geweken was.

Bleiswijk was niet de enige gemeente waaruit de predikant moest vluchten of werd tegengehouden zijn dienst te doen. In de Grote Vergadering van juni 1788 werden ook de volgende gemeenten genoemd: Den Haag, Schoonhoven, Woerden, Waddinxveen, Zegwaard, Zevenhuizen en Hazerswoude¹⁴⁷. De predikanten van Schoonhoven en Waddinxveen moesten zelfs uitwijken naar het buitenland¹⁴⁸.

De gevluchte IJzendoorn berichtte in juli 1788 dat hij een beroep had aangenomen in Amersfoort. Bleiswijk werd daardoor officieel vacant zodat er beroepen kon worden. Er werden drie kandidaten genomineerd. Dat waren C. Maas uit Zwadenburgendam, A. Pijnaker uit Berkel en J. Bruin uit Zevenhuizen. Er werd een beroep gedaan op C. Maas, maar die nam dat beroep niet aan.

Op 1 november 1789 kwam proponent Jacob Hazeveld tot maart 1790 in dienst. Op 5 september 1790 werden drie predikanten genomineerd om te kunnen beroepen. Dat waren: A. Pijnaker te Gouda, J. Bruin te Zevenhuizen en proponent Jacob Hazeveld. Hazeveld nam het beroep aan en hij deed intrede op 28 november 1790. Deze Hazeveld heeft, volgens Bruining, helemaal geen aantekeningen gemaakt. Hazeveld was ziekelijk en werd bedlegerig bij zijn broer in Oude Wetering. De, toen nog, proponent Gerbrand Bruining kwam daarom op 13 november 1791, met speciale opdracht, voor het eerst preken. Hazeveld overleed in deze periode, want op 20 november preekte Bruining

¹⁴⁷ Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1773-1789, Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Archieven van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam (1618-1986) Archief RGR, inv. nr. 149, f. ongenummerd.

¹⁴⁸ S.B.J. Zilverberg, ‘Van gedulde tot erkende geloofsgemeenschap’, in G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca ed., *Staat in de vrijheid, de geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982) 86.

weer in Bleiswijk en sprak een gebed uit naar aanleiding van het overlijden van Jacob Hazeveld.

Op 29 juli 1792 preekte Bruining voor het laatst als proponent. Daarna kwam de proponent V. Zwart voor hem in de plaats naar Bleiswijk met speciale opdracht. Om de vacante plaats in Bleiswijk te vervullen werden op 7 oktober 1792 A. van Kooten te Noordwijk, V. Zwart en Gerbrand Bruining genomineerd. Bruining werd beroepen en nam, zoals eerder gezegd, het beroep aan.

Ds. Bruining, 1792-1796

Gerbrand Bruining nam het beroep op 25 oktober 1792 in Bleiswijk aan met de volgende voorwaarden:

- twee keer op zondagen preken gedurende vier maanden, de overige maanden één keer
- twee keer op zondagen preken waarop het Avondmaal gevierd wordt
- drie keer preken op Pasen, Pinksteren en kerstfeest
- één keer preken op Nieuwjaarsdag, Goede Vrijdag en Hemelvaart
- behoorlijk catechiseren van de jeugd.

Het traktement werd gesteld op 500 gulden per jaar en 100 gulden voor stookkosten. Op 16 december 1792 werd Bruining bevestigd door Cornelis Nozeman uit Rotterdam en hij deed 's middags zijn intrede.

In juli 1793 werd besloten dat Bruining de komende wintermaanden acht preekbeurten op de zondagnamiddag zou vervullen in Zevenhuizen. Bleiswijk zou die middagen geen kerkdiensten hebben. Ook later zou Bruining af en toe in Bleiswijk verstek moeten laten gaan wegens preekbeurten in Zevenhuizen.

Omdat Bruining in mei 1796 aan een “kinderziekte laboreerde” had hij te weinig voorbereidingstijd om te kunnen preken op hemelvaartsdag en Pinksteren. Dat hij wel tijd had voor andere activiteiten blijkt uit het verslag van de Grote Vergadering van 12 juni 1796. Daarin werd Bruining gevraagd zich bekend te maken als schrijver van het artikel ‘De minagting der Hervormden jegens de overlevering welke de Roomsche Kerk aan het N. Testament gelijkstelt, beteugeld door een Leeraar der Remonstranten’.

Bruining had dit artikel, zonder zijn naam daaraan te verbinden, laten publiceren in een publiek tijdschrift. Daarmee zou misschien de Remonstrantse Broederschap in een

kwaad daglicht gesteld worden. Hij maakte zich in de Grote Vergadering bekend als de schrijver en daarmee nam hij de inhoud voor eigen rekening¹⁴⁹.

Bruining schreef later in 1830, op grond van zijn herinneringen, over de Bleiswijkers het volgende: “ofschoon bijkans de gansche bevolking en ook meer dan één lid van de overkleine gemeente welke ik bediende Stadhoudersgezinden waren”¹⁵⁰. Bruining, evenals IJzendoorn een patriot, heeft acties ondernomen om Bleiswijkers actief deel te laten nemen aan de omwenteling. Van de baljuw kon hij niet veel verwachten omdat deze niets zag in de omwenteling. De baljuw vond dat Bruining zich te veel met de overheidszaken bemoeide en hij bedreigde daarom Bruining vast te zetten. Bruining's activiteiten werden niet in dank afgenomen. Er was zelfs een plan om Bruining te vermoorden. Het overgrote deel van Bleiswijk moest namelijk niets hebben van de patriotten en dus ook niet van Bruining, die een leidende rol in de patriottische beweging had genomen.

Na de omwenteling, toen de Bataafse Republiek een feit was en er een nieuw dorpsbestuur moest komen, werd ene Geurt Quint (hij was tijdens IJzendoorn gevlucht naar Frankrijk) tot schout aangesteld en Bruining werd gevraagd het ambt van baljuw op zich te nemen. Bruining bedankte daarvoor. Hij kreeg later wel een zekere zeggenschap over een door de gemeente opgerichte soort gewapende burgerwacht van patriotten (vrijcorps). Dat blijkt omdat hij, als secretaris van de krijgsraad, de bevoegdheid had om mannen op te roepen voor deze burgerwacht. Deze burgerwacht werd opgericht om van de ingekwartierde ordehandhavers van de nieuwe regering af te komen, die waren namelijk onder de bevolking van Bleiswijk gehuisvest en moesten ook door die bevolking onderhouden worden¹⁵¹.

Bruining was een actief schrijver op allerlei gebied. In 1830 werden zijn herinneringen in druk uitgegeven. Zijn meeste en grootste activiteiten vonden plaats na zijn korte periode in Bleiswijk.

Bruining werd beroepen door Berkel en door Nieuwkoop en na enige dagen deze beroepen in beraad te hebben gehad nam hij het beroep in Berkel aan. Op 20 november 1796 heeft hij in Bleiswijk afscheidgepreekt.

¹⁴⁹ Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1790-1798, GAR, Archief RGR, inv. nr. 150, f. ongenummerd.

¹⁵⁰ Simon Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen, Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)* (Amsterdam 1995) 389-391.

¹⁵¹ B. Metselaar, ‘Drie Bruinings in de drie B gemeenten’, *De Hoeksteen, Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis*, jaargang 11, nr. 3 (juni 1982) 83-92.

Ds. Van Mazijk, 1797-1846

Op 30 december 1796 kwam de proponent W.H. van Mazijk naar Bleiswijk. In februari 1797 werden, voor deze vacante predikantsplaats, W.H. van Mazijk, B. van Ling uit Zevenhoven en I.A.G. Boom uit Schoonhoven genomineerd. Van Mazijk werd beroepen en nam het beroep aan onder dezelfde voorwaarden die voor Bruining golden. De uitzondering hierop was dat de vergrote pastorie in tweeën verhuurd werd waarvan, na een discussie in de kerkenraad, het huis benoorden de pastorie niet nog eens gesplitst verhuurd zou worden. Op 28 mei 1797 werd Van Mazijk bevestigd door Bruining. Over Van Mazijk zelf valt, ondanks de ruim 50 jaren die hij in Bleiswijk gestaan heeft, niet zo veel te vertellen als over de voorgaande predikanten in dit deel. Opvallend is dat Van Mazijk een zekere emotie of vroomheid in zijn verslagen legde. Misschien is hier uit op te maken dat de tijdgeest, de Romantiek, een rol speelt. Hij noemt bij grotere gebeurtenissen de bijbelteksten die gebruikt werden en schenkt meer aandacht aan niet-zakelijke aangelegenheden.

In december 1815 verordende de overheid dat de predikant betaald moest worden naar het aantal leden/zielen. Van Mazijk gaat mede daarom de vacante plaats in Berkel, naast Bleiswijk, bedienen. Hierbij werden de volgende punten afgesproken:

1. Van Mazijk gaat in Berkel wonen
2. Berkel helpt in de kosten van de verhuizing
3. Bleiswijk blijft de 100 gulden voor stookkosten betalen
4. Van Mazijk zal alle zondagen, 's ochtend in Berkel en 's middags in Bleiswijk, voorgaan. Op de dagen van het Avondmaal, die 's ochtends gehouden wordt, zal hij in die betreffende gemeente tevens de zogenoemde nabetrachting in de middag houden. De andere gemeente heeft die dag dan geen dienst.

In januari 1816 werd een brief ontvangen van de Sociëteit dat de koning akkoord ging met de dubbele bediening van Van Mazijk van Bleiswijk en Berkel. De voorwaarden die daarbij gesteld werden kwamen ongeveer overeen met wat Bleiswijk en Berkel hadden afgesproken. Van Mazijk kreeg wel daarbij extra kostenvergoeding naast het traktement dat hij had ten tijde van de periode in Bleiswijk. (Voor benoemingen van functionarissen vanaf 1816 zie deel I paragraaf 3).

Het einde van de Bleiswijkse zelfstandige remonstrantse gemeente werd, tijdens de dienst van 21 april 1816 waarin Van Mazijk de verbintenis met Berkel en zijn verhuizing naar Berkel definitief maakte, met een ritueel uitgedrukt. Daarbij werden de

resolutieboeken, doopregisters, zilveren bekers, tinnen schotel, tafellaken en servet door de predikant aan de kerkenraad overgedragen en vervolgens in de kerkenkist gesloten waarvan de sleutels werden overhandigd aan opziener Adrianus Vis. De sleutel van het kastje van de kerkenkist werd met beide sleutels van de pastorie overhandigd aan opziener Teunis Westhoek. Het kleine rekeningboek met het weinige contant geld nam Van Mazijk als boekhouder mee naar Berkel.

De pastorie die vrij kwam na de verhuizing van Van Mazijk naar Berkel werd daarna in 1815 bewoond door eerdergenoemde opziener Teunis Westhoek. Teunis Westhoek had vrije woning, maar moest wel, zo vaak dat nodig was, een kamer afstaan aan de predikant wanneer deze die nodig had als hij in Bleiswijk was. Tevens moest Westhoek, zonder betaling, dienst doen als voorlezer en voorzanger. Op 20-10-1818 ging Adrianus Vis in plaats van Teunis Westhoek in de pastorie wonen. De voorwaarden daarvan die voor Westhoek golden bleven dezelfde. Vis beklagde zich in mei 1819 dat Westhoek het huis in verminderde staat had achtergelaten. Er werden planken, latten en een deur gemist. Teunis Westhoek werd op 1 februari 1832 afgezet wegens het tot twee keer toe in gebreke blijven van zijn verplichtingen als lezer en voorzanger. Daarbij werden ook andere “wanbedrijven” geconstateerd.

In de zomer van 1844 vierde Van Mazijk zijn 50 jarig ambtsjubileum. In de Grote Vergadering werd de bede: “De Allerhoogste ondersteune hen in hunnen grijsheid” uitgesproken (er was toen nog iemand die een ambtsjubileum vierde). Twee jaar later maakte Van Mazijk bekend dat hij met emeritaat wilde. Bleiswijk zou dan gecombineerd gaan worden met Zevenhuizen. Berkel (dat toen samen met Bleiswijk Van Mazijk als predikant had) zou met Zoetermeer en Zegwaard samengaan. De mededeling van Van Mazijk werd “door de Broeders met leedwezen ...gehoord”. In juni 1846 hield Van Mazijk een emotionele afscheidsrede in de Grote Vergadering. “Dit afscheid wordt met aandoening gehoord” en werd door de voorzitter in “gepaste termen en met wederkerige Zegenwenschen beantwoord”. Van Mazijk preekte in Bleiswijk op 7 maart 1847 officieel afscheid.

*De achtereenvolgende predikanten vanaf 1846*¹⁵²

Op 22 oktober 1846 kreeg Bleiswijk het bericht van de Sociëteit dat Bleiswijk met Zevenhuizen gecombineerd gaat worden. Daarop kwamen op 1 november 1846 vier kerkenraadsleden van Zevenhuizen in Bleiswijk op bezoek. Gezamenlijk zouden zij een brief aan de Sociëteit ondertekenen met het officiële verzoek tot handopening (toestemming voor het beroepen van een predikant). Dit verzoek werd voor Bleiswijk ondertekend door Adrianus Vis en Willem Vis. De 23ste november kregen Bleiswijk en Zevenhuizen formeel bericht voor toestemming tot vrij beroepen. Op dezelfde dag werd M. Cohen Stuart beroepen die het beroep aannam. Hij kreeg zoals de vorige predikanten 100 gulden per jaar aan stookkosten. Cohen Stuart deed zijn intrede op 7 maart 1847 in Bleiswijk. Eerder had hij zijn intrede gedaan in Zevenhuizen op 28 februari. Op 29 maart 1848 werd Cohen Stuart door Nieuwkoop beroepen, maar hij nam het beroep niet aan. In september 1848 nam hij wel het beroep aan in Alkmaar en daarbij sprak hij in de kerkenraad naar Spreuken XVI: 9 “Het hart des mensen overdenkt zijn weg, maar de Here bestiert zijn gang.”¹⁵³ (de gedachte van de vrije wil lijkt hier weggewuifd). Op 12 november 1848 preekte hij afscheid. Bleiswijk had in deze tijd een verzoek ingediend voor handopening en intussen werd zij bediend vanuit Zegwaard.

Vervolgens deed op 16 november 1851 dominee J. H. Maronier zijn intrede in Bleiswijk. Hij werd opgevolgd op 27 november 1853 door H.L. Kruseman. Ook hij bleef niet lang, want in augustus 1855 begon W.A. Hattinga Raven zijn werk in Bleiswijk en Zevenhuizen.

In de Grote Vergadering in 1855 werd meegedeeld dat onder andere Bleiswijk nog niet de nieuwe Gezangenbundel had ingevoerd. De Bleiswijkse vergadering maakte al op 6 juni 1847 melding van de “Gereformeerde psalmberijming” en de “Evangelische Gezangen”. Kennelijk bleef het bij die vermelding en zijn die niet ingevoerd.

¹⁵² Resolutieboek (van 1840-1850) van de kerkenraad van de Remonstrantse gemeente Bleiswijk, NA, Archief RGB, inv. nr. 3, f. 1-13 en verder ongenummerd.

Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1846-1851, GAR. Archief RGR, inv. nr. 156, f. ongenummerd.

Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1852-1861, GAR. Archief RGR, inv. nr. 1132, per jaar genummerd.

Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1862-1870, GAR. Archief RGR, inv. nr. 1133, per jaar genummerd.

Joannes Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap. Biographische naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten, met historische aantekeningen omtrent hare kweekschool en gemeenten*, H.C. Rogge en B. Tideman Jzn. ed. (2e druk; Amsterdam 1905) 163-168.

¹⁵³ Vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap .

In 1859 was Bleiswijk weer vacant en zij werd daarom één keer per drie weken bediend vanuit de omtrek. In november 1859 deed dominee H.W. Quint van der Sloot zijn intrede in Bleiswijk en Zevenhuizen, om in maart 1862 alweer naar Oude Wetering te vertrekken.

In 1862 was er een voorstel in de Grote Vergadering om de gemeente Bleiswijk, vanwege het kleine aantal leden, op te heffen omdat het traktementsgeld voor de predikant beter besteed kon worden aan een gemeente met betere vooruitzichten, zoals Amersfoort en Nieuwpoort. In een stemming werd dat voorstel verworpen. Op 16 november van dat jaar werd daarom dominee W.F.K. Hussem in Bleiswijk bevestigd en eerder op 9 november in Zevenhuizen. Hij zou niet lang blijven, want in 1864 was hij al naar Boskoop vertrokken. Hussem zou uiteindelijk de laatste Bleiswijkse predikant zijn.

2 De financiën

In juni 1788 kreeg Bleiswijk een brief van de Sociëteit met het verzoek om, gezien het geringe aantal leden, de effecten van Bleiswijk in beheer te geven van de Sociëteit. Bleiswijk sloeg dit verzoek af. Later in 1789 besloot Bleiswijk toch de effecten over te doen aan de Sociëteit op voorwaarde dat Bleiswijk die kon teruggeisen wanneer zij dat nodig zou vinden.

In juli 1792 werd in de Grote Vergadering besloten dat de Sociëteit stopt met het subsidiëren van de 100 gulden omdat Bleiswijk zelf de 500 gulden aan traktement kon opbrengen (uit effecten). Dat betekent dus dat Bleiswijk weliswaar een kleine gemeente was (aantallen van leden werden vanaf 1798 betrouwbaar, zie paragraaf 3), maar dat zij financieel onafhankelijk was. Bleiswijk had intussen het tekort dat in 1783 was ontstaan weggewerkt.

In januari 1793 vroeg de Sociëteit wat er extra bijgedragen kon worden om de tekorten te kunnen wegwerken. Daarop besloot de Bleiswijkse kerkenraad om te collecteren. Deze collecte, 36 gulden, werd aan de Sociëteit overgeboekt. Vergelijken we deze collecte met andere gemeenten dan ziet het lijstje er als volgt uit¹⁵⁴:

Amsterdam	2914	gulden
Haarlem	991	“
Leiden	554	“
Zevenhuizen	168	“
Alkmaar	134	“

¹⁵⁴ Jaarrekeningen, met begrotingen en omslag van de lasten over contribuerende kerken, 1779-1862, Het Utrecht Archief (HUA), Archief van de Remonstrantse Broederschap (Archief RB), inv. nr. 484.

Nieuwkoop	126	“
Oude Wetering	100	“
Utrecht	100	“
Gouda	98	“
Zoetermeer	80	“
Woerden	70	“
Berkel	50	“
Waddinxveen	49	“
Amersfoort	41	“
Schoonhoven	38	“
Hazerswoude	37	“
Bleiswijk	36	“
Hoorn	35	“

Bleiswijk had dan wel geen subsidie meer nodig, omdat zij de traktementen zelf kon betalen van de interesten van effecten, maar gezien de opbrengsten van gemeenteleden was zij niet erg draagkrachtig. Dat de gemeente klein was, bleek ook in het kerkenraadsverslag van 8 april 1792. Daarin werd gemeld dat er een ouderling niet werd vervangen wegens het gebrek aan mannelijke leden.

In juni 1793 deed Bruining in de Grote Vergadering allerlei pogingen om geld los te krijgen van de Sociëteit ten behoeve van Bleiswijk. Hij pleitte voor herinvoering van de subsidie van 100 gulden en vroeg o.a. 200 gulden uit Bleiswijkse effecten die bij de Sociëteit in beheer waren. De 200 gulden zouden vrijkomen op 29 september 1796. Het geven van subsidie zou niet meer ingevoerd worden.

In juni 1797 vroeg Van Mazijk in de Grote Vergadering 500 gulden door Bleiswijkse effecten te verkopen die in beheer waren van de Sociëteit. Dat geld was nodig voor terugbetaling van leningen en reparatie van het kerkgebouw. In december 1797 werd inderdaad 500 gulden ontvangen doordat enkele obligaties verkocht waren.

Eind 1798 werd de kerk, pastorie en het huis benoorden de pastorie aan de Sociëteit overgedragen. In een brief, die gedateerd is op de 9^e wintermaand 1798, staat vermeld dat de roerende en onroerende (van het kerkgebouw) goederen overgedragen werden omdat de gemeente bedreigd werd met uitsterven. Er waren nog slechts twee bejaarde mannelijk leden overgebleven (vrouwen werden in deze brief niet genoemd). De overdracht geschiedde onder vijf voorwaarden:

1. de rente moet in beheer blijven van de gemeente (herinnerd werd er aan de nog uitstaande terugbetalingen van leningen verstrekt door Hartevelde en Pijnaker)
(Zie slot van deel V, paragraaf 3)

2. de Sociëteit moet zorg blijven dragen voor de bediening van de kerkdiensten en Avondmaal. Bij minder dan drie leden om de twee weken
3. de predikant moet recht houden op het traktement van 500 gulden totdat hij een vaste standplaats heeft naar zijn zin. Tot die tijd moet hij vrije inwoning hebben of 100 gulden huishuur, tevens 100 gulden voor stookkosten. De voorzanger moet levenslang maximaal 50 gulden jaarwedde blijven behouden
4. de behoeftige leden moeten ondersteund blijven worden
5. de kosten van de overdracht moeten voor de helft door de Sociëteit betaald worden. De andere helft zal Bleiswijk betalen

Bijna alle voorwaarden werden aanvaard door de Sociëteit¹⁵⁵.

In juni 1808 deed Bleiswijk aan de Sociëteit het verzoek om de kerk en pastorie te laten repareren. Van de kerk moesten de ruiten opnieuw verlood worden, de binnengevel van de kerk en de vloer waren verzakt. Van de pastorie was het rieten dak aan de noordkant vergaan en daardoor was er lekkage. De buitenkanten waren verveloos. Ook de schutting in de tuin en de tuin zelf waren verwaarloosd. De gemeente kon hooguit 40 gulden per jaar aan reparatiekosten betalen. Bleiswijk vond dat de Sociëteit verantwoordelijk was voor reparatie omdat de goederen in 1799 waren overgenomen door de Sociëteit. In de Grote Vergadering werd dit verzoek apart behandeld.

Amsterdam vond dat reparaties aan kerken niet uit de kas van de Sociëteit betaald moesten worden, maar uit bezittingen van de gemeente zelf. Met andere woorden: Bleiswijk zou voor reparatie van de kerk en pastorie haar eigen effecten moeten verzilveren. Het verzoek van Bleiswijk werd in de Grote Vergadering naar een speciaal daarvoor benoemde commissie verwezen. In 1809 werd er 268 gulden ontvangen van de Sociëteit voor reparatie aan kerk en huis.

In juni 1810 werd in de Grote Vergadering het verzoek van restitutie van de vijfjarige verponding (vorm van onroerendgoedbelasting) van de pastorie toegestaan. Het ging om 83 gulden¹⁵⁶. Dergelijke verzoeken waren kennelijk niet vreemd voor remonstrants Bleiswijk want in 1799 werden al door de burgerlijke overheden van Bleiswijk en

¹⁵⁵ Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1799-1809, GAR, Archief RGR, inv. nr. 151, jaar 1799, bijlage C.

¹⁵⁶ Handelingen van de Grote Vergaderingen van Remonstrantse Broederschap, 1810-1820, GAR, Archief RGR, inv. nr. 152, f. 3 en 47.

Rotterdam, heer van Bleiswijk, vrijstellingen gegeven van de veertigste penning¹⁵⁷ (evenals verponding een vorm van onroerendgoedbelasting).

Op 4 oktober 1812 werd het traktement van de predikant met een derde gereduceerd en het zou voortaan afzonderlijk betaald worden door de Sociëteit. Hier stopte dus de betaling van het traktement door Bleiswijk zelf. (Vanaf 1814 werd de Broederschap door de staat ondersteund en dit werd vanaf 1816 in een vaste regeling omgezet¹⁵⁸. Op 9 april 1816 werd door de Sociëteit gemeld dat de koning 20.000 gulden te verdelen heeft als subsidie, ten behoeve van de predikanten.)

In februari 1823 kreeg Bleiswijk van de Sociëteit goedkeuring voor de sloop van het tuinhuisje en de verkoop van de daarvan afkomende nog verkoopbare dingen. De opbrengst was 20 gulden. De glazen in lood gingen naar het tuinhuisje van Berkel waaruit de ruiten gestolen waren. Twee glas in lood ramen werden in Rotterdam verkocht voor drie gulden.

Op 1 juni 1823 stelde Van Mazijk in de Grote Vergadering voor om de kerken en de pastorieën op het platteland te verzekeren tegen brand. Het jaar daarop werd in de Grote Vergadering dit voorstel afgewezen in verband met de hoge kosten. In 1828 kwam er een brief dat de kerk en pastorie toch tegen brand verzekerd gingen worden. Dat gebeurde bij de “Brandwaarborgmaatschappij van de Heeren de Jong en Comp.” te Amsterdam. De kerk werd voor 2000 gulden verzekerd en de pastorie ook apart voor 2000 gulden. De premie kwam op 11 gulden en 75 cent.

Op 6 juni 1847 deed Bleiswijk in de Grote Vergadering een verzoek tot het vrij krijgen van 652 gulden uit kapitaal voor reparatie en verbetering van de kerk en pastorie. Dat bedrag werd op 2 januari 1848 als een buitengewone subsidie als inkomsten geboekt. In juli 1849 werd een tekort van 500 gulden door de Sociëteit gedekt. Er was een bedrag van 700 gulden gevraagd, maar de boekhouder van de Sociëteit vond 500 gulden voldoende. De gemeente kreeg een vermaning om geen kosten te maken buiten medeweten van de Sociëteit. Dit tekort werd veroorzaakt door aanschaf van het nieuwe orgel dat op 15 oktober 1848 in een feestelijke dienst in gebruik werd genomen. Die vermaning lijkt wel terecht, want het is merkwaardig dat een kleine en noodlijdende

¹⁵⁷ Stukken betreffende verlening van vrijdom in de belasting van de 40ste penning aan de remonstrantse gemeente van Bleiswijk, 1799, GAB, Archief ABl., inv. nr. 555.

¹⁵⁸ E.H. Cossee, ‘Romantiek en restauratie’, in: G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca ed., *Staat in de vrijheid, de geschiedenis van de remonstranten*, (Zutphen 1982) 89.

gemeente een orgel kocht. Het lijkt er op dat dit orgel de zwanenzang moest gaan begeleiden.

In het jaar 1856 vroeg Bleiswijk aan de Sociëteit een bedrag van 390 gulden om een achterstand van betaling te kunnen voldoen. Voor dat jaar zou er vermoedelijk een tekort van 160 gulden ontstaan. Het eerste bedrag werd afgewezen omdat Bleiswijk haar schuld uit eigen kapitaal moest betalen. Het tweede verzoek werd afgewezen omdat Bleiswijk geen gemeente was die subsidie kreeg en de Sociëteit niet de gang van zaken in Bleiswijk kon overzien.

In 1857 gaf de Grote Vergadering te verstaan dat Bleiswijk financieel onafhankelijk kon zijn omdat zij nog een stuk grond had kunnen kopen om hinderlijke bouw te voorkomen, er een armlastig gezin de gemeente had verlaten en dat verhuring van de pastorie en tuin meerdere voordelen konden geven.

Diaconale werken

Ondanks de financiële zorgen worden de armen niet vergeten.

Of de diaconale hulp tijdens de omwenteling doorging meldt de samenvatting van Bruining niet. Tot de vlucht van IJzendoorn werd er nog wel hulp geboden.

In oktober 1785 besloot de kerkenraad om de weduwe Hartevelt turf en geld voor brood en huishuur te geven. Een maand later werd een verzoek van Willem de Heer voor steun afgewezen. Deze De Heer kwam in december opnieuw met dat verzoek en nadat hij uitleg gegeven had over zijn toestand kreeg hij driekwart varken. Het kwart varken wat overbleef ging naar de eerder genoemde weduwe Hartevelt. Op 26 maart 1786 en later in oktober kreeg deze laatstgenoemde enige tonnen turf. De alimentatie voor De Heer werd eind maart gestaakt. Mogelijk is deze Willem de Heer familie van de in het vorige deel genoemde Pieter Chielle de Heer. Later in 1802 zou er nog een Willempje, die ook De Heer heette, diaconale hulp krijgen. Ook in 1811 en in 1817 werd zij ondersteund.

Op 22 november 1786 kwam het echtpaar Van de Jagt met attestatie uit Hazerswoude naar Bleiswijk en vroeg gelijk diaconale steun. Het echtpaar kreeg wekelijks 14 stuivers, twee tarwebroden en een roggeblood. Twee weken later vroeg Van de Jagt spek, in verband met zijn zwakheid. De kerkenraad liet hem eerst onderzoeken door de Bleiswijkse chirurgijn J. van Lodestein en na de diagnose kreeg Van de Jagt wekelijks

zes stuivers en vergoeding voor medicijnen. Hij kreeg echter geen spek. In juni 1787 werd de ondersteuning aan Van de Jagt stopgezet.

Op 6 juli 1806 verschijnt Jaantje Kerkhoven voor de kerkenraad met het verzoek om financiële steun. Zij heeft drie kinderen en staat er alleen voor omdat haar (gereformeerde) man overleden is. In september kwam zij terug omdat zij bij de burgerlijke overheid afgewezen werd voor steun (kennelijk was zij door de kerkenraad eerst verwezen naar de burgerlijke overheid). Zij werd, als lid van de remonstrantse gemeente en omdat twee van haar kinderen remonstrants gedoopt waren, door die burgerlijke overheid verwezen naar de kerk. Haar derde kind was gereformeerd gedoopt en daarvoor moest zij bij die kerk aankloppen. Moeder en de twee remonstrantse kinderen werden ondersteund met 19 stuivers per week. Wat het derde kind kreeg van de gereformeerde diaconie vermeldt dit verslag niet.

Op 26 oktober komt Jaantje Kerkhoven wederom voor steun. Zij vraagt geld om de huishuur te kunnen betalen. Zij krijgt acht gulden van de elf die zij schuldig is over de periode van november 1806 tot mei 1807. Voor de overige drie gulden werd zij verwezen naar de burgerlijke overheid. In januari 1807 vraagt Jaantje Kerkhoven geld voor de huishuur over de periode van mei 1807 tot mei 1808. Zij krijgt 17 gulden van de 26 die nodig is. Het jongste kind is gestorven en daarom werd de bijstand aangepast naar tien stuivers plus twee stuivers als “Breijschoolgeld”. In oktober 1807 vertrok Jaantje Kerkhoven met attestatie naar Boskoop en vroeg, voor zij vertrok, aan de kerkenraad bijstand voor haar dochter die in Bleiswijk bleef. De dochter kreeg 26 stuivers mits zij zelf zorg zou dragen voor kledij.

Vanuit Woerden kwam er in oktober 1809 een verzoek voor geldelijke steun aan Cornelis Brouwer. Hij was de zoon van een in Bleiswijk geboren en remonstrants gedoopte moeder. Hij kreeg dertien gulden per jaar.

Op 1 juli 1833 kreeg Lena Maatse, in verband met ziekte, diaconale zorg in de vorm van 10 stuivers voor huishuur, medicijnen en “geneesheerloon”.

3 De exacte grootte van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk

Op 7 april 1797 werd ingestemd met het verzoek van de Bataafse Republiek om het aantal zielen op te geven van de remonstrantse gemeente van Bleiswijk. Dertig zielen werd opgegeven. Deze dertig zielen waren leden en niet-leden. Eerder werd al geschreven dat niet-leden bijvoorbeeld dopelingen konden zijn of anderszins

sympathisanten van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk. Deze niet-leden werden wel opgenomen in de pastorale zorg. Een uitsplitsing van leden en niet-leden werd niet gegeven bij de opgave in 1797.

Om enig idee te geven hoe de verhouding van de remonstranten was met leden van andere kerken, kan aan de hand van de telling van 1798, in opdracht van de overheid van de Bataafse Republiek, mooi gezien worden. Naast de 30 remonstranten waren er 880 gereformeerden, 200 rooms-katholieken, 15 luthersens, 3 “mennisten” (doopsgezinden) en 2 joden¹⁵⁹. Opgeteld komen we uit op 1130 inwoners en dat is (op één inwoner na) het aantal dat geteld is bij de volkstelling van 1795.

In 1798 werd er wederom een opgave gevraagd door de overheid. Het aantal van 26 zielen werd opgegeven (vier minder dan het jaar daarvoor).

In 1809 waren er in Nederland 2257 leden en in totaal 4039 zielen (leden en niet-leden). Een uitsplitsing naar gemeenten werd niet gegeven¹⁶⁰.

Bleiswijk had in 1810 13 leden en 18 zielen. Rotterdam had toen 720 leden en 1091 zielen, Zevenhuizen 40 leden en 76 zielen en Berkel 38 leden en 67 zielen. Landelijk was dat 2395 leden en 4463 zielen¹⁶¹ (voor een totaal overzicht zie bijlage 4).

De laatste leden en de opheffing van de remonstrantse gemeente van Bleiswijk

Op 30 december 1849 werd het aantal van twaalf leden geregistreerd. De leden zijn: Adrianus Vis en zijn vrouw Alida Smit, Willem Vis en zijn vrouw Clara van Kralingen, Cornelis Vis, Willem Rogert, H. Tollens, Maarten Droog, Magdaleine Blanke, De Wit van der Hoop en zijn vrouw Cornelia Margaritha v.d. Rijk, Wilhelmina Catharina Rond, weduwe van Van der Rijk. Twaalf leden dus. De niet-leden (zoals dopelingen en echtgenoten) komen op dit lijstje niet voor, de gemeente zal waarschijnlijk een wat groter aantal zielen gehad hebben.

Bleiswijk had in 1865 nog slechts 8 leden en 2 niet-leden (=10 zielen). Zevenhuizen had 10 leden en 16 niet-leden (=26 zielen), Berkel 8 leden en 13 niet-leden (=21 zielen) en Rotterdam 902 leden en 473 niet-leden (1375 zielen). Landelijk waren die aantallen 3128 leden en 1995 niet-leden (=5123 zielen) (zie bijlage 4).

¹⁵⁹ Stukken betreffende het verstrekken van een opgave aan het Intermediair Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek van het aantal leden en de oorsprong en tegenwoordige staat van de goederen en de inkomsten van de afzonderlijke kerkgenootschappen in Bleiswijk 1797-1798, GAB, Archief ABl., inv. nr. 553.

¹⁶⁰ GAR, Archief RGR, inv. nr. 151, f. 498.

¹⁶¹ GAR, Archief RGR, inv. nr. 152, f. 22-23.

In de Grote Vergadering van 1864 werd een brief vanuit Bleiswijk ontvangen, ondertekend door F. de Wit van der Hoop, met de mededeling dat het weinig zin heeft om voor slechts acht leden een predikant te beroepen. Van deze acht leden waren, volgens De Wit van der Hoop, twee vrouwen hoog bejaard en anderen zouden vroeg of laat Bleiswijk verlaten.

De “personele staat” zag er op 1 november 1864 als volgt uit:

Predikant	vacant
Opzieners	2
Diakenen	-
Catechisanten	-
Leden	8
Niet-leden	2
Totaal	10

Hierbij werd geschreven dat twee leden 85 jarige weduwen zijn en dat twee schippers de kerk zelden bezoeken.

In 1865 was het zover. Bleiswijk en Zevenhuizen werden losgekoppeld. Zevenhuizen werd ondergebracht bij Gouda en Bleiswijk werd opgeheven. De opheffing van Bleiswijk ging onder de volgende bepalingen:

1. Bleiswijk werd afgescheiden van Zevenhuizen en opgeheven
2. het rijkstraktement van 550 gulden werd verdeeld onder andere predikanten
3. de fondsen en goederen werden overgedragen aan en eigendom van de Remonstrantse Broederschap, de laatste werd belast met
 - a. wachtgeld gedurende 10 jaar voor de kerkelijke beampten en schadeloosstelling van kosten en vrije woning, voor zover die woning van de gemeente is
 - b. zorg voor de nog steun krijgende armen
4. Alle uitkeringen uit de kas van de Remonstrantse Broederschap voor de gemeente Bleiswijk werden stopgezet en alle vorderingen ten laste van de gemeente werden tenietgedaan
5. De overeenkomst werd ter goedkeuring van de Grote Vergadering van de Remonstrantse Broederschap onderworpen.

Opvallend is hier dat Bleiswijk, ondanks alle zakelijkheid, haar sociale/diaconale gezicht bleef houden en dat de Sociëteit die zorg overnam.

Deel VII

CONCLUSIE

Inleiding

In dit deel worden de conclusies getrokken. Tevens is dit deel een recapitulatie van de voorgaande delen.

1 Opkomst en consolidatie

Bleiswijk is vooral in de vroege 17^e eeuw spraakmakend geweest binnen de gereformeerde kerk. Toen de remonstranten vóór 1619 nog niet uit de gereformeerde kerk waren gezet, was Bleiswijk al vanaf 1610 remonstrants gezind. Vooral Rotterdam was daar debet aan. Met het collatierecht oefende Rotterdam invloed uit op de signatuur van de gereformeerde kerk van Bleiswijk. Met de benoeming van Episcopius, in 1610, ontstond grote onenigheid in de classis Rotterdam. Die onenigheid liep zo hoog op dat er zelfs een scheuring ontstond. Die scheuring is misschien wel het meest opzienbarende van de hele geschiedenis van de Bleiswijkse remonstranten, omdat de oorzaak van die scheuring in Bleiswijk lag. Een gemeente kan scheuren en zich aansluiten bij een classis. Kerken van eenzelfde signatuur vormen een classis. Nu was er een classis gescheurd en dat is ongekend. In principe laat de protestantse hiërarchie zoiets niet toe. Op deze wijze werden gemeenteleden als het ware iets opgelegd van ‘bovenaf’. In de context van de tijd is die reactie van de classis wel te begrijpen, immers, Episcopius werd ook van ‘bovenaf’ opgedrongen en het is daarom niet zo’n wonder dat er een machtsstrijd ontstond. Overigens was er toentertijd in Bleiswijk zelf geen scheuring en kan er dus van uit gegaan worden dat de Bleiswijkse gemeente remonstrants gezind was en dat Episcopius ook gewenst was als predikant. Die conclusie kan getrokken worden gezien de reactie van de Bleiswijkse ouderlingen die als afgevaardigden in de classisvergadering aanwezig waren. Deze ouderlingen waren gekozen door de gemeente. Zij lieten in elk geval blijken content te zijn met Episcopius’ benoeming. Opmerkelijk is natuurlijk dat Bleiswijk met Episcopius een zeer belangrijke figuur in huis had, die later heel veel betekend heeft voor de stichting en consolidatie van de Remonstrantse Broederschap. Bleiswijk werd met de benoeming van Episcopius op de kaart gezet van remonstrants Nederland.

In een ander daglicht kwam Bleiswijk te staan ten tijde van Slatius. Deze Slatius bracht de remonstranten in een niet zo gunstige positie doordat hij op heel ‘eigen wijze’ de remonstrantse ideeën verspreidde. Tijdens zijn periode ontstond er een kerkelijke scheuring in Bleiswijk, zodat er een remonstrantse en een contraremonstrantse gemeente ontstond binnen de gereformeerde kerk. Slatius verspreidde zijn ideeën op zodanige wijze dat hij door de Gereformeerde Kerk werd geschorst en ook later in de Remonstrantse Broederschap kreeg hij, ondanks zijn lidmaatschap, geen preekbevoegdheid. In het voorgaande is duidelijk gemaakt dat hij de Remonstrantse Broederschap geen goed deed. Zeker later toen hij ook nog eens beschuldigd werd van het mede voorbereiden van een aanslag op het leven van prins Maurits (waarvoor hij onthoofd werd), bleef zijn naam geassocieerd met de remonstrantse leer.

Er zijn minstens twee redenen te noemen die de opkomst van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk veroorzaakte. Enerzijds doordat Rotterdam als heer van Bleiswijk het collatierecht had en daarmee haar remonstrantse gezindheid aan Bleiswijk kon opleggen. Anderzijds omdat gereformeerd Bleiswijk, gezien de reactie van de ouderlingen, al remonstrants gezind was. Door de benoemingen van de remonstrantse (gereformeerde) predikanten Episcopius en Slatius in respectievelijk 1610 en 1612 werd de basis gelegd voor de remonstrantse gemeente na de Dordtse synode in 1619.

In de loop van de 17^e eeuw kon de remonstrantse gemeente, evenals elders in het land, zich in Bleiswijk consolideren. De remonstranten waren niet overal in het land naar verhouding verspreid. De remonstranten bevonden zich vooral in Holland waarbij de steden Amsterdam en Rotterdam de grootste centra waren. De plattelandsgemeenten waren veelal klein en floreerden niet echt. Zij werden voor het grootste deel gesubsidieerd door de Sociëteit. Wel waren de plattelandsgemeenten, vanaf 1654, vertegenwoordigd in de Grote Vergadering en hadden daarin zeggenschap over het landelijke gebeuren van de Remonstrantse Broederschap.

Van een stralende toekomst was, zeker op het platteland, weinig sprake. Het gedachtegoed van de remonstranten, zoals vrijheid, uitte zich soms in vrijblijvendheid en verdraagzaamheid kon leiden tot gebrek aan betrokkenheid. Er zal ook een zekere mindere belangstelling geweest zijn. Daarnaast ontstond tegen het eind van de 17^e eeuw in de Republiek een zekere tolerantie ten aanzien van de remonstranten. Daarbij waren

er remonstranten die zich aansloten bij de gereformeerden. Landelijk liepen, kortom, de cijfers achteruit.

2 Bloei

De Rotterdamse gemeente kende tussen 1625 en 1660 een groei door aanwas van remonstrantse leden vanuit de omliggende dorpen. Daarna liep het ledenaantal sterk achteruit. Was het aantal dopelingen tussen 1675 tot 1699 nog 5568, tussen 1700 en 1724 was dat gedaald naar 3323. Dat is een daling met 40%.

Heel opmerkelijk is dat in Bleiswijk het tegenovergestelde is waar te nemen. Tussen 1675 en 1699 waren daar 281 dopelingen en tussen 1700 en 1724 was dat aantal 458 (zie bijlage 5). Dat is een stijging met maar liefst 62%. Die stijging zal vooral economische oorzaken gehad hebben. We hebben gezien dat juist in deze periode een groei was van het inwonertal door het lucratieve turf winnen. In 1632 had Bleiswijk 1565 inwoners en in 1732 2170 (zie bijlage 1). Kennelijk waren veel remonstranten werkend in die branche.

Er was dus een opmerkelijk verschil in het eerste kwart van de 18^e eeuw tussen Bleiswijk en Rotterdam. Rotterdam kende een daling van dopelingen terwijl Bleiswijk een grote groei kende. De bloeiperiode voor Bleiswijk, wat het aantal leden betreft, ligt dus in de eerste kwart van de 18^e eeuw.

In het verdere verloop van de 18^e eeuw zien we ook verschillen. In 1732 had Bleiswijk nog 2170 inwoners. Daarna daalde het aantal aanzienlijk naar 1131 inwoners in 1795. We hebben gezien dat deze daling te maken had met de stopzetting van turfwinning omdat gewoonweg veel land door die turfwinning verzwolgen was door water. Er was in de loop van de tijd 83% van het totale droge land in water omgezet. Hierna brak er een tijd aan van armoede en velen trokken weg uit Bleiswijk. Die teruggang is ook terug te vinden in de registratie van te boek staande remonstranten. Was het aantal dopelingen in de eerste kwart van de 18^e eeuw nog 458, in de tweede kwart eeuw was dat aantal meer dan gehalveerd naar 195 en in de derde en vierde kwart nogmaals gekelderd naar respectievelijk 35 en 38. Vergelijken we dat weer met Rotterdam dan komen we op het volgende uit. Rotterdam had in het tijdvak 1725-1749 1493 dopelingen. In het tijdvak 1775-1799 was dat aantal gedaald naar 705. Bleiswijk had in het tijdvak 1725-1749 195 dopelingen en in het tijdvak 1775-1799 was dat aantal nog slechts 38 dopelingen. Procentueel ziet dat er als volgt uit: Het aantal dopelingen in Rotterdam daalde met

52%, Bleiswijk met maar liefst 80%. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat het aantal dopelingen in Bleiswijk het laatste kwart van de 18^e eeuw ongeveer gelijk was gebleven aan het aantal in het derde kwart. Kennelijk was de leegloop na 1775 gestopt. Dat klopt met wat in deel I wordt gesteld, namelijk dat door de droogmaking, de eerste droge kavels vanaf 1780 vrijkwamen voor landbouw. Kennelijk was er weer wat werkgelegenheid zodat de uitstroom kon stoppen.

Kortom: de oorzaak dat het aantal remonstranten na de eerste kwart van de 18^e eeuw zo dramatisch daalde was van economische aard. Het land was ondergelopen waardoor er geen turf meer te winnen viel.

In Rotterdam ligt de oorzaak van de daling anders. Na de stijging van ingekomen leden van het platteland tot 1660, wordt de oorzaak van de daling van leden daarna gezien in:

1. geboortedaling in het algemeen
2. aansluiting bij de Gereformeerde Kerk
3. verminderde belangstelling.

Het is natuurlijk niet uit te sluiten dat deze oorzaken ook in Bleiswijk meespeelden.

Aan de hand van de collecten is ook te zien dat Bleiswijk rond 1700 een groot aantal leden had. In 1695 had Bleiswijk op twee andere plattelandsgemeenten na de grootste opbrengst. Ook in 1708 en in 1713 bleef zij ongeveer op die plaats staan (zie bijlage 3). Opvallend is dat in deze periode Bleiswijk toch gesubsidieerd werd door de Sociëteit. Kennelijk kon de gemeente niet het hele traktement voor de predikant opbrengen. Toch droegen ook de plattelandsgemeenten bij in het subsidiëren van armere gemeenten door middel van consenten. Ondanks dat zij zelf gesubsidieerd werden consenteerden zij. Zij gaven als het ware hiermee een deel van de subsidie terug. Bleiswijk heeft bijna de hele 18^e eeuw geconsenteerd. In de eerste helft van deze eeuw behoorde Bleiswijk in vergelijking met de andere plattelandsgemeenten tot de middenmoot van de plattelandsgemeenten (zie bijlage 2). Hiermee is gezegd dat Bleiswijk niet tot de armste gemeenten behoorde. In de tweede helft van de 18^e eeuw ging het Bleiswijk financieel beter voor de wind. In 1744 besloot de Sociëteit de subsidie van 230 gulden te verlagen naar 100 gulden. En in de jaren 1781 en 1782 kon Bleiswijk zelfs die 100 gulden consenteren en dus daarmee het traktement voor de predikant (waar de subsidie voor was) in zijn geheel zelf betalen. Vanaf 1792 werd de subsidie gestopt en moest/kon Bleiswijk het helemaal zelf rooien. Het geld kwam met name uit effecten die in beheer

waren gekomen van de Sociëteit. Deze effecten waren onder andere gekocht van in de loop der tijd ontvangen legaten. Zonder deze effecten zou de remonstrantse gemeente het niet gered hebben.

Deze financiële bloei is betrekkelijk want juist vanaf deze tijd werd er volgens de kerkenraadsverslagen veelvuldig een beroep gedaan op diaconale hulp. De kerk mag dan bemiddeld zijn met effecten, er gaan echter gemeenteleden een beroep doen op deze middelen vanwege armoede. En ook dat plaatje klopt met het tijdsbeeld van na de grote turfwinning dat is geschetst.

Samenvattend kan gezegd worden dat er twee oorzaken te noemen zijn voor de bloei van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk. De eerste was een economische oorzaak. In het eerste kwart van de 18^e eeuw was er voldoende werkgelegenheid in verband met het turf winnen. Hierdoor kwamen veel mensen in Bleiswijk werken en wonen. Dat stijgende bewonersaantal is ook terug te zien in het aantal remonstranten. In deze periode waren de meeste dopelingen en het is aannemelijk dat toen ook de meeste leden geteld konden worden. In die periode kon Bleiswijk door dat grote aantal leden, in vergelijking met andere plattelandsgemeenten, financieel aardig wat betekenen voor de Sociëteit, er werd jaarlijks geconsenteerd. De collecten in Bleiswijk laten ook zien dat die aardig wat opbrachten (bijlage 3). Toch werd Bleiswijk in deze periode gesubsidieerd door de Sociëteit.

De bloeiperiode in de betekenis van financiële onafhankelijkheid was met name in de tweede helft van de 18^e eeuw. Bleiswijk was in 1781 en 1782 onafhankelijk van de Sociëteit doordat zij de subsidie kon consenteren. Vanaf 1792 had Bleiswijk helemaal geen subsidie meer nodig. We moeten dan wel bedenken dat de financiële onafhankelijkheid niet dankzij de bijdragen was van het kleiner geworden aantal gemeenteleden, maar dankzij interesten van effecten. En dat laatste kan als tweede oorzaak genoemd worden van bloei in de betekenis van financiële onafhankelijkheid.

3 Teloorgang

De teloorgang van de remonstrantse gemeente in Bleiswijk, heeft externe en interne oorzaken. Allereerst was er een aanzet van economische aard. Vele Bleiswijkers waren, ongeveer vanaf medio 18^e eeuw, weggetrokken door de slechte werkgelegenheid omdat

er geen turf meer te winnen was. Ondanks dat het aantal dopelingen in de tweede helft van de 18^e eeuw stabiel was, was er toch maar 1,5 dopeling per jaar.

Ten tweede lijkt de genadeklap te zijn gegeven ten tijde van de omwenteling. Vanaf 1799 zijn er jaren waarin geen dopelingen meer zijn. In deze tijd moest ook de predikant vluchten en dat kan funest zijn voor de eenheid van een gemeente. Er zullen in deze tijd hoogstwaarschijnlijk remonstranten overgegaan zijn naar een andere kerk vanwege het gemis van hun pastor of vanwege de angst voor represailles van de Oranjegezinden.

Uiteindelijk is de interne oorzaak doorslaggevend. De mededeling dat er in 1798 nog twee bejaarde mannelijke leden waren toont aan dat de gemeente vergrijsd was. De gemeente was aan het uitsterven. De kleine groep gemeenteleden kon kennelijk niet meer zorgen voor een ommekeer.

Met de komst van de Bataafse Republiek in 1795 komen door de volkstellingen vanaf 1795 regelmatig bevolkingsaantallen, van onder andere de remonstranten, beschikbaar. In bijlage 4 is te zien dat het aantal leden en zielen in Bleiswijk daalde bij een stijgend landelijk aantal. Terwijl het aantal zielen tussen 1810 en 1865 landelijk steeg met 15 %, daalde dat aantal in Bleiswijk met 44 %. De oorzaken zijn hierboven aangegeven, maar er kan een factor meegespeeld hebben. Bleiswijk lijkt achtergebleven ten opzichte van de landelijke ontwikkeling binnen de Remonstrantse Broederschap. De landelijke groei van de Remonstrantse Broederschap in het begin van de 19^e eeuw was te danken aan het bemiddelend optreden van Abraham des Amorie van de Hoeven, hoogleraar vanaf 1827. Zijn optreden zorgde voor eerherstel na de tijd van strijd tussen opstandige patriotten en Oranjegezinden en de Franse tijd. Dit optreden van Des Amorie van de Hoeven kwam niet over in Bleiswijk.

Een mogelijke oorzaak van achterblijven is de enorme lange periode van 50 jaren die dominee Van Mazijk in Bleiswijk stond. Misschien ontbrak het daardoor aan een frisse wind. Bovendien heeft hij de laatste 30 jaar in Berkel gewoond wat de band met de Bleiswijkse gemeente niet ten goede kwam. Na Van Mazijk zijn er oorzaken te zoeken in de vele predikanten die voorbijkwamen. Bovendien woonden ook zij niet in Bleiswijk, maar in Zevenhuizen.

Een aanvullende reden voor de oorzaak van de teloorgang van de Bleiswijkse remonstrantse gemeente, kan dus gevonden worden in de conclusie dat Bleiswijk de

ontwikkelingen binnen de landelijke Remonstrantse Broederschap niet (meer) op kon (wilde) pakken.

De grote groei voor de Remonstrantse Broederschap, in de tweede helft van de 19^e eeuw is te danken aan de koers die de Grote Vergadering uitzette in 1872. Toen werd bewust gekozen voor het modernisme. Dat was na de periode van Des Amorie van de Hoeven (die gematigd rechtzinnig was) en na J. Tideman (die geen modernist was). De opbloei door het modernisme kwam voor Bleiswijk te laat. De remonstrantse gemeente was toen al opgeheven.

4 Slot

Met het bovenstaande is de centrale onderzoeksvraag naar oorzaken van opkomst, bloei en teloorgang beantwoord. De andere deelvragen die in de Inleiding zijn genoemd zijn inherent beantwoord. De vraag wat er gebeurde met de overgebleven leden en (on)roerende goederen wordt, mede omdat deze buiten de periode van onderzoek valt, in de hierna volgende epiloog behandeld.

EPILOOG¹⁶²

Nadat de remonstrantse gemeente zichzelf in 1865 had opgeheven, werden de kerk en pastorie van Bleiswijk in een openbare verkoping voor 3525 gulden verkocht. Van de kerk werden nog tekeningen en afbeeldingen gemaakt die tezamen met die van Berkel (Berkel ging toen op in Delft) 40 gulden kostten.

Het orgel ging voor 100 gulden naar Nieuwkoop, waar dat in april 1866 werd ingewijd. De voorlezer werd schadeloosgesteld met 100 gulden onder de voorwaarde dat hij geen aanspraak zou doen op wachtgeld. De blinde organist kreeg gedurende 10 jaar 20 gulden jaargeld (in 1875 met 10 jaar verlengd). De bijbels, psalm- en gezangboeken werden cadeau gedaan aan Oude Wetering. De eventuele nog aanwezige zitkussens van Berkel en Bleiswijk gingen naar Boskoop.

De kerk werd gekocht door Afgescheidenen van de Nederlandse Hervormde Kerk, ‘Vrienden van de Waarheid’, die later de Gereformeerde Kerk van Bleiswijk vormden. Het gebouw werd gesloopt in 1926. De kansel met koperen lezenaar, doopbekkenarm met doopbekken, doophek en kerkenraadsbanken werden overgebracht naar de Lakenhal in Leiden, vanwaar het via Gouda (in opslag gebleven) in 1956 naar de hervormde kerk in Den Hoorn op Texel gegaan is. Daar is het nog steeds. De psalmborden gingen in 1956 naar de Remonstrantse Gemeente (Geertekerk) in Utrecht, waar die op 29 september 2002, op verzoek, uit een verre kast werden opgediept.

De acht leden zullen op de een of andere manier ergens anders kerkelijk onderdak gevonden hebben voor zover dat gewenst was. Twee waren hoogbejaard en twee schippers bezochten de dienst niet. Het is niet ondenkbaar dat er leden overgingen naar de hervormde kerk.

¹⁶² Handelingen van de Grote Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1862-1870, Gemeentearchief Rotterdam, Archieven van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam, 1618-1986, inv. nr. 1133, jaar 1866, blz. 39-41.

Y.J. Tiemersma en R. Munniksma, ‘Waar zijn de ornamenten van het 17^e eeuwse remonstrantse kerkje van Bleiswijk gebleven?’, *De Hoeksteen, Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis*, jaargang 14, nr. 4 (augustus 1985) 123-131.

Lijst van geraadpleegde archivalia

-Gemeentearchief Bleiswijk

Archief van het ambacht Bleiswijk (1520) 1521 – 1810 (1813)

- Inv. nr. 42, Stukken betreffende de volkstelling van 1795, 1795
- 50, Kopieën van akten van de verkoop van de heerlijkheid in de jaren 1557 en 1582, 1642
- 553, Stukken betreffende het verstrekken van een opgave aan het Intermediair Uitvoerend Bewind van de Bataafse Republiek van het aantal leden en de oorsprong en tegenwoordige staat van de goederen en de inkomsten van de afzonderlijke kerkgenootschappen in Bleiswijk, 1797-1798
- 555, Stukken betreffende verlening van vrijdom in de betaling van de 40ste penning aan de remonstrantse gemeente van Bleiswijk, 1799
- 1244-1245, Doopregisters van de remonstrantse gemeente 1671-1812
- 1244, 1671 - februari 1733
- 1245, mei 1733 - 1812

-Gemeentearchief Rotterdam

Archieven van de Remonstrantse Gemeente Rotterdam, 1618-1986

- Handelingen van de Grote/Algemene Vergaderingen van de Remonstrantse Broederschap, 1619-1983
- Inv. nr. 143, 1619-1624. Afschrift 1742
- 144, 1627-1632. Afschrift 1743
- 145, 1633-1667. Afschrift 1743
- 146, 1668-1697
- 147, 1698-1735
- 148, 1736-1772
- 149, 1773-1789
- 150, 1790-1798

151,	1799-1809
152,	1810-1820
156,	1846-1851
1132,	1852-1861
1133,	1862-1870

Oud Archief van de stad Rotterdam 1340-1813

Inv. nr. 1674, Stukken betreffende de financiële staat van het ambacht Bleiswijk en van de armenkas aldaar, midden 18de eeuw-1801, deels afschriften en concepten

-Nationaal Archief Den Haag

Archief van de Remonstrantse gemeente van Bleiswijk

Inv. nr. 1, Resolutie- (van 1671-1798) en rekeningboek (met rekeningen van inkomsten en uitgaven van 1673-1735) van de kerkeraad van de Remonstrantse gemeente van Bleiswijk

2, Resolutie- (van 1798-1839) en rekeningboek (met rekeningen van inkomsten en uitgaven van 1735-1846) van de kerkeraad van de Remonstrantse gemeente van Bleiswijk

3, Resolutieboek (van 1840-1850) van de kerkeraad van de Remonstrantse gemeente van Bleiswijk.

18, Lijst van lidmaten van de Remonstrantse gemeente van Bleiswijk (zonder datum)

-Het Utrechts Archief

Archief van de Remonstrantse Broederschap, 1619-1982

Inv. nr. 472, Repartitieboek, registers met begrotingen van de Broederschap en omslag van de lasten over de contribuerende gemeenten 1692-1712

- Inv. nr. 474, Repartitieboek, registers met begrotingen van de Broederschap en omslag van de lasten over de contribuerende gemeenten 1736-1756
- Inv. nr. 476, Repartitieboek, registers met begrotingen van de Broederschap en omslag van de lasten over de contribuerende gemeenten 1773-1780
- Inv. nr. 477, Begrotingen van de Broederschap en omslag van de lasten over de contribuerende gemeenten, 1646-1788.
- Inv. nr. 484, Jaarrekeningen, met begrotingen en omslag van de lasten over de contribuerende kerken

-*Classicale Acta 1573-1620*, III, Particuliere synode Zuid-Holland, Classis Rotterdam en Schieland, 1580-1620, J. Bouterse ed., Instituut voor Nederlandse Geschiedenis ('s-Gravenhage 1991) xvii-xviii, 338-357, 386-387, 403-404, 419-421 en 456-480.

Lijst van geraadpleegde literatuur

-Aa, A.I. van der, e.a., *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden II*, (Gorinchem 1840; fotomechanische herdruk Zaltbommel 1976) 471-473.

-Blécourt, A.S. de, 'Heerlijkheden en heerlijke rechten', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, deel 1 (Haarlem 1918-1919) 45-107 en 489-519.

-Bie, J.P. de, en J. Loosjes ed., *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, II (Den Haag z.j. (1919)) 106-122.

-Bleiswijk, *Gemeentegids 2002-2003* (Eindhoven 2002).

- Booma, J.G.J., *Onderzoek Protestantse kerkelijke archieven in Nederland*, Centraal Bureau voor Genealogie ('s-Gravenhage 1994) 147-157.
- Bosman-Huizinga, M.A., 'Organisatie en bestuur' in: E.G. Hoekstra, J.B.G. Jonkers en R. Kranenburg ed., *De remonstranten*, serie Wegwijs (2^e druk; Kampen 2001) 88-97.
- Brandt, G., *Historie der reformatie en andre kerkelyke geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden*, Tweede deel 1600-1618 (Amsterdam 1674) 141-143 en 539-542.
- Cossee, E.H., 'Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt' in: T.G. Kootte e.a., *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, (Rijksmuseum Het Catharijneconvent Utrecht 1994) 8-35.
- Cossee, E.H., 'Ontstaan' en 'Geschiedenis' in: E.G. Hoekstra, J.B.G. Jonkers en R. Kranenburg ed., *De remonstranten*, serie Wegwijs (2^e druk; Kampen 2001) 9-26 en 27-46.
- Cossee, E.H., 'Romantiek en restauratie' in: G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca ed., *Staat in de vrijheid, de geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982) 89-106.
- Deursen, A. Th. van, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (2^e druk; Franeker z.j. (1991)) 229, 239-240, 244-245, 255, 370, 419-420.
- Deursen, A. Th. van, in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, I (Kampen 1978) 345-346.
- Glasius, B., *Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden*, I ('s Hertogenbosch 1851) 278-282.
- Hoenderdaal, G.J., 'Begin en beginsel' in: G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca ed. in *Staat in de vrijheid, de geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982) 9-56.

- Huizer, M., werktitel: *Een Monument. De historie van de Bleiswijkse dorpskerk* (te publiceren in 2003) gedeelte over Slatius. Na uitgave van deze doctoraalscriptie is Huizers werk op de markt gekomen onder de titel: *De dorpskerk in Bleiswijk. De geschiedenis van een monument* (Historiegroep Nederlandse Hervormde Kerk Bleiswijk, z.j.).
- Kooyman, J.C., 'Revolutionairen in Bleiswijk', *Uit het oud-archief* (www.bleiswijk.nl 2002) eerder gepubliceerd in weekblad *De Heraut*.
- Kuiper, E.J. 'In het krachtenveld van beschaving en godsdienst' in: G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca ed., *Staat in de vrijheid, de geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982) 107-142.
- Kuiper, E.T. ed., *Het Geuzenliedboek* (Digitale bibliotheek der Nederlandse letteren 2001; www.dbnl.nl) liednrs. 214-218.
- Leeuwen, Th.M. van, 'Een kleine kerk met bescheiden idealen', in: J.W.H. Blaauw, E.H. Cossee en Th.M. van Leeuwen ed., *Remonstranten, wat beweegt ze?* (2^e druk; Kampen 1995) 49-65.
- Leeuwen, Th.M. van, 'Geloofsopvattingen' in: E.G. Hoekstra, J.B.G. Jonkers en R. Kranenburg ed., *De remonstranten*, serie Wegwijs (2^e druk; Kampen 2001) 47-68.
- Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816. deel I: predikanten, deel II: gemeenten* (Dordrecht 1996).
- Metselaar, B. 'Drie Bruinings in de drie B gemeenten', *De Hoeksteen, Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis*, jaargang 11, nr. 3 (juni 1982) 83-92.
- Nauta, D. in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, II (Kampen 1983) blz. 127-129.

- Noort, A.C.L. van, *Inventaris van het archief van het ambacht Bleiswijk (1520) 1521 – 1810 (1813)* (Bleiswijk 2002) 1-11.
- Ollefen, L. van, en Rs. Bakker, *De Nederlandsche stad – en dorp- beschrijver V* (Amsterdam 1797).
- Oosten, M.S. van ‘De organisatie der hooge heerlijkheid Bleiswijk tijdens de Republiek’, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, deel 14 (Haarlem-Den Haag 1936) 173-200.
- Scholten, F.W.J., *Archief van de heerlijkheid Bleiswijk 1558-1970*, Rijksarchieven in Holland, Inventarisreeks nr. 5, Derde afdeling van het Algemeen Rijksarchief (’s-Gravenhage 1976) i-xii.
- Spiegel, R.A. van der, ‘Lidmatenregister van de Remonstrantse Gemeente te Bleiswijk’, (1758/’60-1776/’77), *De Nederlandsche Leeuw*, jaargang 114, nr. 6-8 (Leuven juni-augustus 1997) 279-282.
- Tideman, Joannes, *De Remonstrantse Broederschap. Biographische naamlijst van hare professoren, predikanten en proponenten, met historische aantekeningen omtrent hare kweekschool en gemeenten*. H.C. Rogge en B. Tideman Jzn. ed. (2^e druk; Amsterdam 1905) 163-168 en 213-217.
- Tiemersma, Y.J. en R. Munniksma, ‘Waar zijn de ornamenten van het 17e eeuwse remonstrantse kerkje van Bleiswijk gebleven?’, *De Hoeksteen, Tijdschrift voor vaderlandse kerkgeschiedenis*, jaargang 14, nr. 4 (augustus 1985) 123-131.
- Verheul Dzn., J., *De Rotte met de Bleiswijkschemeren en de omliggende gemeenten Hillegersberg Bergschenhoek Bleiswijk Moercapele en Zevenhuizen* (2e druk; Arnhem z.j. (1970)) 34-37.
- Vuyk, Simon, *De verdraagzame gemeente van vrije christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)* (Amsterdam 1995) 389-391.

-Zilverberg, S.B.J., 'Van gedulde tot erkende geloofsgemeenschap' in: G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca ed. *Staat in de vrijheid, de geschiedenis van de remonstranten* (Zutphen 1982) 57-88.

Bijlage 1

Aantal huizen/huishoudens en inwoneraantallen in Bleiswijk

Jaar	huizen/huishoudens	inwoners
1632	313 huizen	1565 ¹⁶³
1732	434 huizen	2170 ¹⁶⁴
1795	233 huishoudens	1131 ¹⁶⁵
1840	173 huizen	1300 ¹⁶⁶
1851		1306 ¹⁶⁷

¹⁶³ L. van Ollefen en Rs. Bakker, *De Nederlandsche stad – en dorp – beschrijver V*, (Amsterdam 1797) geen doornummering.

¹⁶⁴ Ollefen en Bakker, *Nederlandsche stad - en dorp – beschrijver*.

¹⁶⁵ Stukken betreffende de volkstelling van 1795, 1795, Gemeentearchief Bleiswijk, Archief van het ambacht Bleiswijk, inv. nr. 42.

¹⁶⁶ A.I. van der Aa e.a., *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden II*, (Gorinchem 1840; fotomechanische herdruk Zaltbommel 1976) 471-473.

¹⁶⁷ A.C.L. van Noort, *Inventaris van het archief van het ambacht Bleiswijk (1520) 1521-1810 (1813)* (2002) blz. 1 van de inleiding.

Bijlage 2 is op te vragen via koosduivesteijnockeloen@gmail.com

Bijlage 3

Overzicht van collecten in guldens t.b.v. de Sociëteit.

	1695	1707	1708	1713
Amsterdam	3358	202	3546	4585
Rotterdam	2257	244	3860	3381
Den Haag	290	24	255	177
Utrecht	344	25	146	159
Leiden	332	19	359	282
Gouda	327	46	353	272
Haarlem	217	11	354	
Delft	195	113	153	117
Hoorn	167	32	152	264
Alkmaar	162	22	144	338
Nijmegen	129		23	20
Nieuwkoop	130		68	68
Noordwijk	101		43	43
Bleiswijk	60	8	87	80
Brielle	55	3	69	73
Zoetermeer	54	12	87	72
Zevenhuizen	48	9	105	273
Vlaardingen	47	5	33	25
Zevenhoven	43		21	25
Hazerswoude	41	14	40	40
Schoonhoven	40	4	32	32
Zwammerdam	30	1	18	14
Amersfoort	28		4	4
Tiel	24	2	22	18
Dokkum	24		47	16
Gorinchem	23	13	93	38
Woerden	23	5	34	60
Oude Wetering	22	1	33	50
Kampen	20			
Boskoop	16	10	82	67
Warmond	15	2	5	5
Waddinxveen	12	9	41	41
Maasland	11		5	5
Berkel	11	3	17	17
Nieuwpoort	10	3	14	14
Moordrecht	8	3	21	21

Bijlage 4

Overzicht van leden en zielen aantallen (totaal van zielen is inclusief de leden)

Jaar	leden 1810	zielen 1810	leden 1844	zielen 1844	leden 1865	zielen 1865
Rotterdam	720	1091	745	1240	902	1375
Amsterdam	315	486	465	800	624	1049
Gouda	208	494	250	600	269	425
Nieuwkoop	159	360	128	237	105	188
Dokkum	69	193	76	150	100	191
Waddinxveen	77	190	68	157	80	170
Friedrichstadt D.	95	175	64	113	60	96
Leiden	81	133	108	196	144	220
Hazerswoude	44	123	45	88	26	41
Hoorn	78	120	70	145	74	131
Oude Wetering	49	114	82	160	91	124
Zwammerdam	32	109	49	91	14	22
Boskoop	54	109	55	106	41	75
Den Haag	53	94	128	242	243	327
Zevenhuizen	40	76	24	33	10	26
Schoonhoven +						
Nieuwpoort	37	70	21	37	15	33
Berkel	38	67	12	15	8	21
Alkmaar	38	62	50	98	52	100
Moordrecht	27	58	22	41	15	36
Zevenhoven	20	52				
Haarlem	30	48	62	100	88	178
Noordwijk	27	47	13	14		
Zegwaard	24	40	26	33	10	21
Woerden	18	40	13	28		
Amersfoort	19	37	26	22	19	52
Utrecht	20	32	37	59	91	145
Delft	10	25	17	22	39	67
Bleiswijk	13	18	7	8	8	10
Totaal	2395	4463	2653	4835	3128	5123

Bijlage 5

Aantallen van dopelingen in Bleiswijk per kwarteeuw

<i>1671-1674</i>	42
1675-1699	281
1700-1724	458
1725-1749	195
1750-1774	35
1775-1799	38
1800-1824	9
1825-1849	-
<i>1850-1865</i>	-

